Jan van den Broek

Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo)

Aantekeningen over de landschapsgeschiedenis van het Hogeland

2

‘Omteda Tjada’ bestaat niet

Groningen 2019

Zwerven door Fivelgo 2: 'Omteda Tjada' bestaat niet

Laatste herziening: 1-8-2019 10:32

Op het titelblad: het Zandtstermaar bij Terhorn.

Inhoud

1 *Om te beginnen* 1

Kader: Akte van 25 mei 1444 2

2 *Omteda Tja(da)* 4

2.1 Tja 4
2.2 Omteda Tjada, Tjade, Tjadda 10

3 *Tjuche* 12

3.1 Tjuchem bij Usquert 14
3.2 Tjughem bij Loppersum 15
3.3 Tjuchem ten zuiden Appingedam 16
3.4 Een *tjuche* bij Onnen? 17
3.5 De Zandtster *tjuches* 18
3.6 Is de Omteda Tjada ook een *tjuche*? 21

4 *'t Zandt en Appingedam* 23

4.1 Het Zandtster hamrik 23
4.2 Twee bruggen en een gracht in Appingedam 26

Kader: $*h_2ek^weh_2$- 30
Kader: Onderdendam en Appingedam 38

Bijlage 1 akte van 25 juli 1317 39
Bijlage 2 akte van 25 mei 1444 47

Zwerven door Fivelgo 2: 'Omteda Tjada' bestaat niet

Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo)

2

'Omteda Tjada' bestaat niet

1 *Om te beginnen*

In mijn verhaal over de Delf en het Damsterdiep[1] stuitte ik op enkele structuurlijnen die ten noorden en ten zuiden van het diep doorlopen en daardoor de indruk wekken ouder te zijn dan het diep zelf. De belangrijkste daarvan is de lijn waarop het Oosterwijtwerdermaar en Garreweerstermaar liggen. Als mijn reconstructie van de ontwikkeling juist is, moet het Oosterwijtwerdermaar al enkele eeuwen hebben bestaan toen in 1444 de Zandtster hamrikken in het Dorpsterzijlvest werden ingelaten. In de betreffende akte wordt niet meegedeeld langs welke route het Zandtster water liep, maar deze kan niet anders geweest zijn dan die welke we uit latere tijd kennen. Toen liep het via het Zandtstermaar, Leermenstermaar en Oosterwijtwerdermaar naar het Damsterdiep, waarin het even ten oosten van de Popingeweg uitkwam.

De tekst van 25 mei 1444 is vanuit landschapshistorisch oogpunt interessant. Maar ook in taalkundig opzicht heeft de akte – of liever: de overgeleverde tekst van de akte – ons iets te zeggen. Het is jammer dat de originele akte niet meer voorhanden is en dat we het moeten doen met afschriften die, zo lijkt het, geen van alle helemaal correct zijn.[2] Het meest in het oog springen de verschillen in de eigennamen die in het stuk voorkomen. Deze zijn soms op de wonderlijkste manier verhaspeld. Bovendien bevat elk afschrift wel onbegrijpelijke passages die duidelijk maken dat de maker van het afschrift ook niet wist wat de betekenis was van de woorden die hij schreef. Maar als je de afschriften naast elkaar legt, komt er toch iets begrijpelijks tevoorschijn. Uit de analyse van de varianten valt bovendien op te maken dat er tenminste twee originelen moeten zijn geweest. In twee van de bestudeerde afschriften worden in het 'slotprotocol' van de akte, waarin wordt meegedeeld wie het stuk door het aanhangen van hun zegels hebben bekrachtigd, naast burgemeesters en raad van Groningen, abt Peter van Wittewierum, abt Duirt van Ten Boer en de pastoor van Slochteren,[3] ook heer Remko en Frederik Gaaikema, respectievelijk pastoor en hoofdeling 'op 't Zandt' genoemd. In de twee andere afschriften ontbreken deze twee Zandtster zegelaars. We mogen aannemen dat het door de Zandtster autoriteiten bezegelde stuk voor de organisatie van de Drie Delfzijlen bestemd was. Het andere was dan voor de belanghebbende inwoners van 't Zandt bedoeld.

---

1 Zie hiervoor *Landschap lezen* 4, 'Delf en Damsterdiep. Van tochtsloot tot levensader', op de website www.vanlauwerstoteems.nl.

2 Ik heb gebruik gemaakt van een vijftal afschriften: GrA 619-94 reg.nr. 83, GrA 708-59 reg.nr. 22, GrA 835-13b (850-852), GrA 835-21 (174-175) en GrA 2043-29 (158-159v). De afschriften in 835-13b en GrA 835-21 zijn door dezelfde hand geschreven, maar niet identiek.

3 In drie van de vijf gebruikte afschriften wordt heer Menno genoemd als pastoor van Slochteren, in de andere twee heet deze functionaris Coenraad. Dit kan het gevolg zijn van een vergissing van een kopiïst.

Alvorens op enkele details nader in te gaan, geef ik een parafrase van de tekst in hedendaagse taal.

Akte van 25 mei 1444

In de naam des Heren, amen.

Aan allen, nu en in de toekomst, tot in eeuwigheid.

Om te voorkomen dat gebeurtenissen door het verloop van de tijd vergeten worden pleegt men getuigenverklaringen op te nemen en deze op schrift te stellen.[4]

Om die reden en om verwarring te vermijden verklaren wij, heer Peter, abt te Wittewierum, heer Duirt, abt in Ten Boer, Gelmer Canter, zijlrechter op de Scharmerzijl vanwege de twee Groninger hamrikken,[5] Claes Menoldes, olderman van de beide hamrikken, Evert Entens, Edze Tuwinga, Tadeko tho Siuxum,[6] gemachtigde van Emo Doekema, [....], zijlrechters op de Delfzijlen namens de Damsters en die van Slochteren,[7] dat de navolgende punten van kracht zullen blijven.

Namelijk dat wij de inwoners van 't Zandt, die Omteda Tjada[8] genoemd worden en via de Omtedazijl[9] plegen en plachten uit te wateren, voor altijd hebben toegestaan een vrije afwatering naar en via de Delfzijlen te hebben op de hierna beschreven voorwaarden.

In de eerste plaats zullen die van Omteda Tjada bij de Dorpsterzijl behoren en op gelijke voet met de andere ingelanden van het Dorpsterzijlvest meewerken en meebetalen aan het onderhoud van de Dorpsterzijl.

Die van Omteda Tjada zullen twee bruggen bouwen bij Appingedam, elk 6 meter breed, en deze eeuwig in stand houden.

Ze moeten ook de gracht door Appingedam schoonmaken waar dat nodig is en enig graafwerk verrichten waar het nuttig is, maar daarna hoeven ze ook aan deze gracht niet meer te doen dan de andere ingelanden van het zijlvest.

Verder moeten die van Omteda Tjada hun pendingen zo maken en houden, dat daarlangs geen vreemd water naar de zijl kan lopen.

---

4 Deze frase lijkt een vertaling van de inleiding op twee uit 1317 daterende akten (OGD 254 en 255).

5 Het Ooster- en Westerstadshamrik van Groningen zijn in 1424 en 1434 in het Scharmerzijlvest ingelaten. Sindsdien hebben de ingelanden van deze gebieden het recht een zijlrechter aan te stellen. Zie het hoofdstuk 'De Stadshamrikken' in: 'Alle kanten op' (*Groningen en het Drentse water* 8) op de website www.vanlauwerstoteems.nl.

6 Sjuxum of Siuxum (bij Loppersum; Miedema 7En113; GPS 53.331742, 6.735375; Sjuxumerweg).

7 De Dorpsterzijl ('Damsterzijl') en Slochterzijl waren samen met de Scharmerzijl de 'Drie Delfzijlen' waardoor het binnenwater op de Eems werd geloosd.

8 Eén variant (GrA 619-94) heeft behalve 'Tjada' op enkele plaatsen 'Tja'. GrA 835-21 heeft hier 'Ampta tijada'.

9 Eén afschrift (GrA 835-13b) heeft 'Omteda Tjadazijl', de andere hebben 'Omteda Tjazijl' (GrA 619-94), 'Ampteda zijl' (GrA 835-21) of 'Omtedazijl' (GrA 708-59 en GrA 2043-29).

De zijlvesten mogen deze pendingen op elk gewenst moment inspecteren; wanneer ze vaststellen dat er water overheen komt, mogen ze de daarvoor vastgestelde breuken invorderen die van dag tot dag verhoogd worden.

Deze voorwaarden zijn overeengekomen in aanwezigheid van vele getuigen die optreden als vertegenwoordigers van het Scharmerzijlvest, het Dorpsterzijlvest en het Slochterzijlvest.

Ter beoorkonding hiervan hebben wij, heer Remko, pastoor op 't Zandt, en Fredericus Gaaikema, hoofdeling aldaar, onze zegels aan deze akte gehangen, waaraan ook de zegels zijn gehecht van burgemeesters en raad in Groningen, abt Peter van Wittewierum, abt Duirt van Ten Boer, de genoemde Damsters en heer Coenraad, pastoor te Slochteren.[10]

Gegeven in het jaar des Heren duizend vierhonderd en vierenveertig, op de dag van Sint Urbanus, paus (25 mei 1444).

Hoeveel fouten er ook in de afschriften mogen zitten, de strekking van de akte is wel duidelijk. In 1444 kregen de landeigenaren van een deel van 't Zandt, aangeduid als 'die van Omteda Tjada', toestemming om via de watergangen en zijlen van de Drie Zijlvesten uit te wateren op de Eems. Bepaald is daarbij dat ze deel gingen uitmaken van de organisatie die de Dorpsterzijl had gebouwd en beheerde en dat ze aan enkele bijzondere voorwaarden moesten voldoen.

De vraag is welk deel van 't Zandt kan zijn bedoeld met het land van de Omteda Tjada. Voor het beantwoorden van deze vraag zou het handig zijn wanneer we wisten wat deze woordcombinatie zou kunnen betekenen.

[10] De passage waarin de zegelaars worden genoemd zijn in de bewaard gebleven afschriften niet identiek. De hier genoemde zegelaars zijn die van GrA 2043-29 en GrA 708-59 reg.nr. 22. In de twee andere afschriften ontbreken de Zandtster zegelaars en heet de pastoor van Slochteren niet Coenraad, maar Menno.

2 *Omteda Tja(da)*

Wat betreft het element Omteda – ook gespeld Ampteda, Omptada, Omptata, Ompteda enz. – hoeven we niet ver te zoeken. We kennen de geslachtsnaam 'Ompteda' en ten oosten van 't Zandt staat nog altijd een boerderij die op topografische kaarten als 'Omptadaburgh' staat aangeduid (Omtadaweg 8).[11]

De naam Omteda komen we voor het eerst tegen in een akte uit 1303.[12] In dat stuk is sprake van de *Omtata Tya*, waarmee – zo blijkt uit de context – de plaats wordt bedoeld waar de zeedijk begint waarvoor enkele bepalingen worden vastgesteld. Korte tijd later, in 1317, treffen we een man aan die *Aldulphus Ombteta* heet en die door een groep inwoners van 't Zandt als borg wordt aangewezen.[13] De taalkundige Wobbe de Vries heeft de naam besproken en uitgelegd dat het om een geslachtsnaam gaat die de vorm heeft van de genitivus meervoud van de persoonsnaam *Omtât. Omtata* betekent dus eigenlijk 'van de Omtâts'.[14]

2.1 Tja

Eén van de vier afschriften waarin de bovenstaande tekst is overgeleverd heeft op enkele plaatsen *Omteda Tja* in plaats van *Omteda Tjada*.[15] Bij ontstentenis van de originele akte of akten is het niet meer na te gaan of dit verschillende woordgebruik teruggaat op het origineel of dat we hier te maken hebben met een vergissing. Het woord *tjada* is een zogenaamd *hapax legomenon*: het komt alleen voor in de hier besproken akte van 25 mei 1444; *tja* is ook zeldzaam, maar we treffen dit woordje niet alleen aan in het zojuist genoemde afschrift, maar ook in akten uit 1303 en 1463 en in een aantekening in het Wierumer Zijlboek, die van c. 1470 dateert.[16]

Tja, dat op verschillende manieren wordt gespeld (*tiae, tijae, tjae, tyae*), wordt ook besproken door De Vries. De door hem gebruikte bron is de genoemde akte van 1303. Hij citeert de verklarende noot die de uitgevers van het Oorkondenboek bij deze tekst hebben opgenomen: 'vermoedelijk de Tjariet (Tya-riet), welke ten noorden van 't Zandt in zee stroomt en oudtijds langs de burcht Ompteda liep'. De Vries merkt op dit een vreemde verklaring te vinden, maar bekent dat hij geen betere weet. Hij deelt ook niet mee waarom hij de verklaring vreemd vindt. De noot in het Oorkondenboek is inderdaad verwarrend, zo niet onjuist. Er zijn twee Tjarieten. Het meest bekend is de Grote Tjariet, een priel die ten oosten van Oudeschip in de Eems uitmondde en de grens vormde tussen Hunsingo en Fivelgo. Deze liep echter niet langs Omteda. Wél langs Omteda liep de bovenloop van de

---

11 Zie Formsma e.a. (1987) 519-521.

12 OGD 218; gedrukt naar een 18e eeuws afschrift (GrA 835-229 nr. 45, 159-160). In deze tekst wordt melding gemaakt van de *judices aggerum ab Omptata Tya usque III Delfzilen* (letterlijk: 'dijkrechters van de Omteda Tja tot de Drie Delfzijlen'). Mijn lezing wijkt af van die in het Oorkondenboek. Daar staat '*in Delfzilen'* in plaats van '*III Delfzilen'*. De 18e eeuwse maker van het afschrift waarop de tekst in het Oorkondenboek berust, heeft de drie streepjes van het Romeinse getal 3 abusievelijk geïnterpreteerd als het voorzetsel 'in'.

13 OGD 254; gedrukt naar een 18e eeuws afschrift (GrA 708-59 fol. 1-3).

14 De Vries (1946) 150-152.

15 GrA 619-94, 27v-28.

16 OGD 218 (1303), GrA 172-2 reg.nr. 451 (1463) en GrA 835-13b, 820-821 (c. 1470).

Kleine Tjariet die bij Nooitgedacht in zee uitkwam. De Vries, die ervan overtuigd was dat het Oudfriese *tia* 'grens' betekent, meende dat de uitgevers van het Oorkondenboek de Grote Tjariet bedoelden, maar moet als geboren Groninger hebben geweten dat die niet langs Omteda liep.

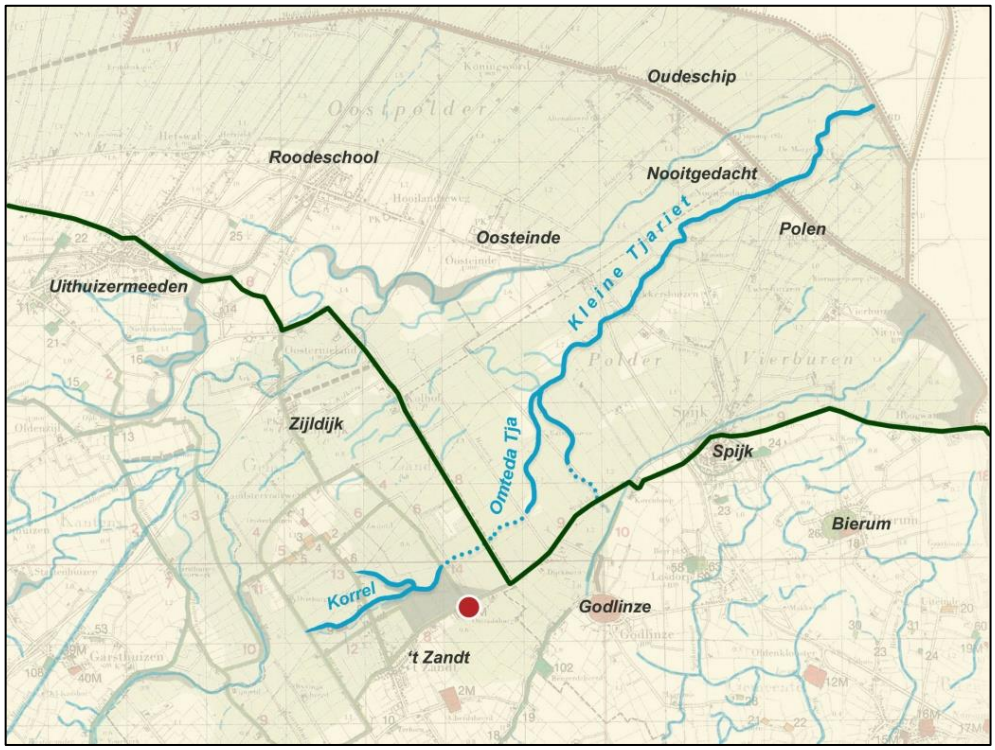

Korrel(tocht), Omteda Tja en Kleine Tjariet

De rode stip geeft de plaats aan van de Omtadaburg; de groene lijn is de zeedijk die tot 1718 heeft dienst gedaan.
De min of meer parallel aan de Kleine Tjariet lopende watergang is de Grote Tjariet die de grens vormt tussen Hunsingo en Fivelgo.

Om aan deze verwarring te ontkomen is het goed de bronnen nog eens te raadplegen. We zagen hierboven al dat de in 1303 genoemde *Omtata Tya* een plaatsbepaling is. In 1463 is '*Tyae'* de naam van een grens in de slikken van de Fivelboezem bij Spijk, en omstreeks 1470 is sprake van een dijk en een zijl die '*Omteda Tja'* heten. Uit de context blijkt dat we die in of dichtbij 't Zandt moeten zoeken.

Uitgaande van de laatste tekst, waarin met '*Ampteda tija'* uitdrukkelijk een zijl wordt aangeduid,[17] meende Rembertus Westerhoff dat *tja* 'een doortogt, doortrekking, af- of doorleiding van water en dus een loopend of stroomend water [moest] beteekenen'. Volgens hem moest het gaan om een zijl ten noordoosten van 't Zandt.[18] De bij deze zijl behorende buitendijkse geul is herkenbaar in de nog bestaande Kleine Tjariet. Anders dan Westerhoff denk ik dat de *Omteda Tja* niet de naam is van een zijl, maar van een priel of wadgeul en dat de naam daarvan is overgegaan op de zijl waardoor de Korreltocht, een binnendijkse tochtsloot, op deze geul uitkwam. Later is dezelfde naam overgegaan op de dijk

17 GrA 835-13b (820): '*een zijl, geheten Ampteda tija'*.
18 Westerhoff (1844) 94-95.

waarmee deze geul of buitenriet is afgesloten. Met deze interpretatie zit ik op dezelfde lijn als Bos en Van Veen. In hun boek, *De Fivel en hare verzanding*, lezen we: 'Tjariet beteekent tocht-geul of uitwateringsgeul, want een "riet" is nog de hedendaagsche benaming voor een wadgeul. De Ompteda zijl zal in deze Kleine Tjariet of, zooals hij vroeger ook heette, "de Korreltocht" gelegen hebben'.[19]

In *Zwerven door Fivelgo* 6 ga ik aan de hand van de studies van Bos-van Veen en Kooper uitvoerig in op de inpoldering van de Fivelboezem en de verschillende fasen die daarin zijn te onderscheiden. Ik beperk me hier tot het meest noodzakelijke. Ik wijs er – wellicht ten overvloede – op dat het hier om een reconstructie gaat die grotendeels op aannames berust.

Het gebied dat via de Korreltocht en de Omteda Tja loosde, is waarschijnlijk in 1257 ingedijkt door het leggen van de Korendijk. Daarbij is de Korreltocht-Omteda Tja afgedamd. Het water dat voordien via de Omteda Tja werd geloosd, liep vanaf dat moment waarschijnlijk via een gegraven tochtsloot (het Zandtstermaar) naar het noorden en kwam in de Leije uit. In 1266 is de Korendijk een eindje naar het oosten verlegd. Daarna, in 1272, is in deze tweede Korendijk een zijl gelegd die in de verschillende varianten van de akte van 1444 'Omtedazijl', 'Omteda Tja zijl' of 'Omteda Tjada zijl' heet. We zagen zojuist dat hij in het Wittewierumer Zijlboek eenvoudig 'Omteda Tja' heet. Overigens wordt hij in dezelfde bron ook aangeduid als *Amtedazijl*.[20]

De Omteda Tja werd in 1303 aangewezen als het punt vanaf waar de dijkrechters van Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum), Holwierde-Marsum, Uitwierde-Solwerd en Oosterwijtwerd de zeedijk moesten schouwen. Het eindpunt van de te schouwen dijk bevond zich bij de drie Delf-zijlen ter plaatse van het huidige Delfzijl. De situatie bij de voormalige Omtedazijl is omstreeks 1444 door de aanleg van de Olddijk zo ingrijpend veranderd, dat ik niet precies kan aangeven hoe de Korendijk op de oude Zandtsterdijk aansloot. Het ligt echter voor de hand dat men in 1303 de Omtedazijl als beginpunt van de schouw heeft aangewezen. Later, na de aanleg van de Olddijk, gold de Oosterniezijl als beginpunt van de schouw.[21]

De Omtedazijl heeft gefunctioneerd tot 1444. Het water van Omteda is toen naar het zuiden afgeleid. De zijl in de Korendijk is opgeruimd; op de plaats waar de Olddijk de oude bedding van de Omteda Tja kruiste, is door alle betrokkenen, 'dijkvestig' of niet,[22] een dam gelegd die gemeenschappelijk was ('*meene warck'*). Ook elders in de Ommelanden komen we op vergelijkbare locaties zulke 'gemeenschappelijke dijken' tegen. Ik bespreek deze in *Zwerven door Fivelgo* 6.

Resumerend kunnen we opschrijven dat 'Omteda Tja' drie betekenissen heeft:

1. een oude wadgeul waarvan op de hoogtekaart nog sporen herkenbaar zijn
2. een zijl in de tweede Korendijk.
3. een stuk van de Olddijk, dat door alle belanghebbenden gemeenschappelijk moest worden onderhouden.

---

19 Bos-van Veen (1930) 27.

20 GrA 835-13b (815 en 816): *'een zijl, geheten Amptedazijl'*.

21 GrA 708-272 reg.nr. 28 (1453): vier personen noemen zich '*dyckgreven van Delffzylen went toe oester nyen syll'*.

22 'Dijkvestig' betekent: 'belast met het onderhoud van een (zee)dijk'.

De laatste twee betekenissen worden genoemd in het Wierumer Zijlboek; in beide gevallen is sprake van metonymisch woordgebruik. De onder 1 genoemde betekenis (naam van een geul) is de oorspronkelijke.

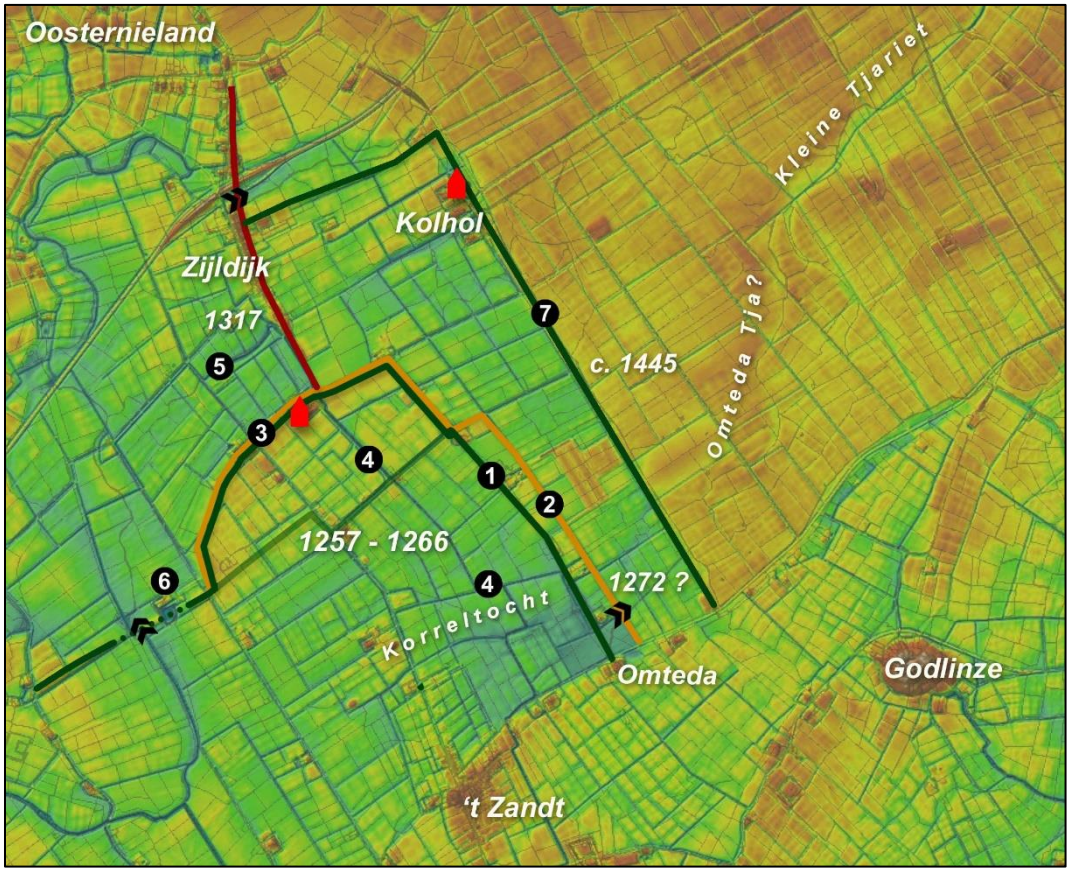

Het gebied tussen Oosternieland en Godlinze

AHN-hoogtekaart, gecombineerd met de kadastrale minuut van 1832.

1 1e Korendijk (1257)
2 2e Korendijk (1266)
3 Voorwerksterdijk (1257-1266)-
4 Zandtstermaar-Zijldijkstermaar
5 Leije
6 De Wiel
7 Olddijk (c. 1445)

De grijze lijntjes op deze combinatiekaart staan op de kadastrale minuut van 1832; tegenwoordig zijn deze kavelscheidingen vrijwel allemaal verdwenen.

De hoogtekaart laat ten oosten van de Olddijk vage sporen zien van enkele prielen. Vanaf het punt waar ze bij elkaar komen, stromen ze als Kleine Tjariet naar zee. Ik vermoed dat de priel die vanaf Omteda naar het noorden stroomde, 'Omteda Tja' genoemd werd.

De rode huisjes staan voor het Zandtstervoorwerk (links) en het voorwerk Kolhol (rechts).

Waarschijnlijk is in 1257 een eerste poging gedaan om de Fivelbedding bij boerderij De Wiel af te dammen. De volgende afsluiting vond plaats in 1317, toen de Zijldijk (donkerrode lijn) en de Oosterniezijl zijn gelegd.

In 1257 is ook de (eerste) Korendijk aangelegd. Anders dan de meeste onderzoekers neem ik aan dat toen ook de zogenaamde Voorwerksterdijk is gelegd. Dat is de dijk waarmee het gebied tussen de Polleweg (hier aangegeven met een transparante groene lijn) en het Zandtstervoorwerk is ingepolderd. Verder neem ik aan dat Menko met de door hem genoemde nieuwe dijk van 1266 de 'tweede Korendijk' bedoelt die even ten oosten van de eerste Korendijk is gelegd (aangegeven met een oranje lijn). Bovendien zullen toen ook de 9 jaar

tevoren gelegde dijken zijn verzwaard. Toen de eerste en tweede Korendijk werden gelegd, heeft men de Korreltocht-Omteda Tja vermoedelijk afgedamd. Het eigen water van de door deze dijken omsloten polder zal toen door het Zandtstermaar (Zijldijkstermaar) noordwaarts hebben gestroomd en kruiste door middel van een pomp ten oosten van het Zandtstervoorwerk de Voorwerksterdijk. Het Zandtster water kwam c. 450 meter verder uit in de Leije, die toen nog open was. Op de hoogtekaart zijn bij Zijldijk en Kolhol sporen van die oude wadgeul zichtbaar. Diezelfde hoogtekaart laat ook zien dat de afleiding naar het noorden een 'onnatuurlijke' stroomrichting is. Het ingepolderde land helt immers naar het zuiden af. Waarschijnlijk is dat de reden geweest waarom men later (in 1272?) de afvoer via de Kleine Tjariet herstelde door het leggen van de Omtedazijl in de tweede Korendijk.

Het bordje Korendijk staat aan de tweede Korendijk, die mogelijk uit 1266 dateert

Wat weidsheid en leegte aangaat is er weinig verschil tussen het huidige landschap en de onbedijkte kwelder van enkele eeuwen geleden.

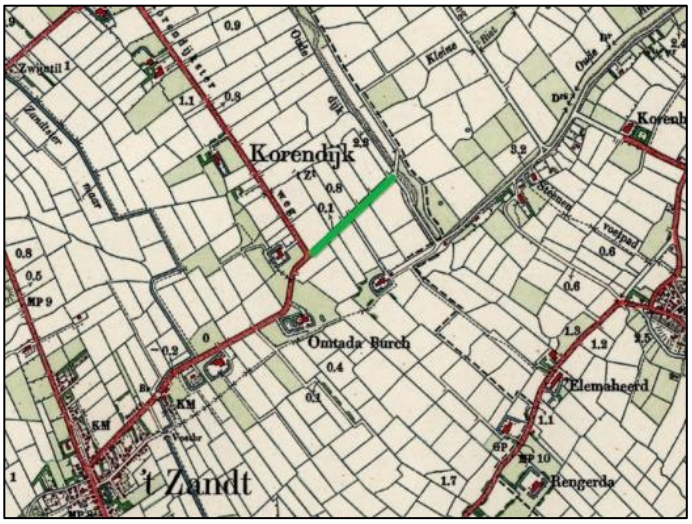

Een rare weg

De eerste 475 meter van de landweg van de Korendijk naar Godlinze liepen – heel onlogisch! – in noordoostelijke richting. De met een groen lijntje gemarkeerde landweg liep langs de buitenriet van de Omtedazijl.

Het huidige tracé van de Omtadaweg staat pas sinds 1962 op de topografische kaart, maar volgt wel de sporen van een oude dijk. Voordien sloeg de deels onverharde weg een vreemde haak alvorens op de (eveneens onverharde) voorganger van de huidige Godlinzer Oudedijk aan te sluiten. Dit merkwaardige tracé lijkt samen te hangen met de oude uitwatering via de Omtedazijl. Ik stel mij voor dat de Korendijk van 1257 en ook de nieuwe Korendijk van 1266 de Omteda Tja kruisten op een plaats tussen de boerderijen Korendijk 1 (Toppinga) en Korendijk 3. Zoals we zagen is de Korreltocht-Omteda Tja in 1257 en 1266 eenvoudig afgedamd. Toen in 1272 besloten werd om alsnog een zijl (de Omtedazijl) te bouwen, koos men daarvoor een plek ten zuiden van de Toppingaheerd. Door het leggen van deze zijl kon de door de Korendijk(en) ingesloten polder weer via de Kleine Tjariet lozen, zoals dat vóór 1258 ook het geval was geweest. Aan de buitenzijde van de Korendijk heeft

men daarvoor een kanaaltje moeten graven naar de bovenloop van de Kleine Tjariet. Daarbij heeft men een strakke, in noordoostelijke richting lopende lijn gevolgd. Doordat de hoeveelheid af te voeren water gering en de slibafzetting bijgevolg aanzienlijk was, heeft men dit buitendijkse kanaaltje waarschijnlijk vaak moeten uitgraven. De uit het kanaaltje opgegraven specie is blijkens de AHN hoogtekaart ter weerszijden van de watergang gedeponeerd. De weg die we op oudere topografische kaarten vanaf ’t Zandt via een afwijkende lijn naar de omstreeks 1445 aangelegde Olddijk zien lopen, ligt aan de noordzijde van het kanaaltje.

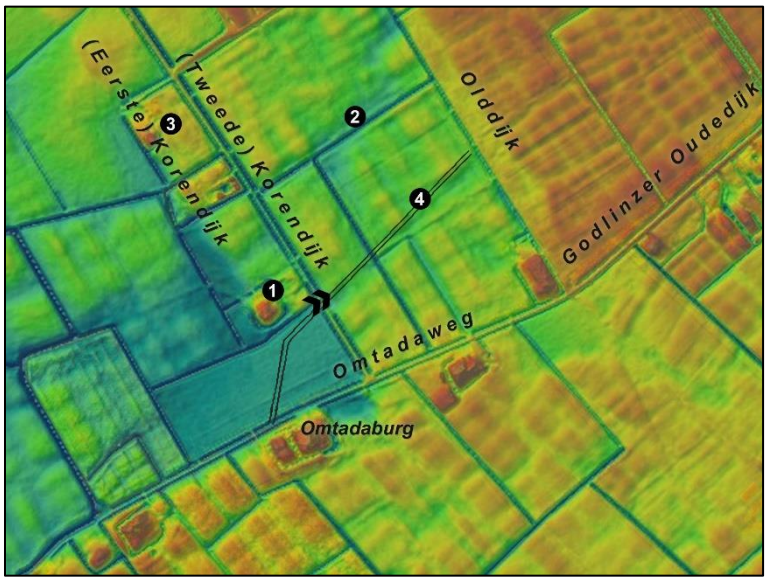

Bij Omteda

1 Korendijk 1 (Toppingaheerd)
2 Spoor van de oude Omteda Tja
3 Korendijk 3
4 Tracé van de weg die gelopen heeft langs het buitendijkse kanaaltje dat ter afleiding van de Omteda Tja is gegraven.

Ondanks de hoge opslibbing ten oosten van de Olddijk is de voorzetting van het tracé van het buitendijkse kanaaltje ook daar nog herkenbaar.

De knik in de Olddijk is het overblijfsel van een dijkreparatie na een doorbraak.

Uit het patroon dat op de AHN-hoogtekaart te zien is, blijkt dat het zuidelijke stuk van de Korendijk op twee plaatsen een voormalige watergang heeft gekruist. Eén daarvan moet de Korreltocht-Omteda Tja zijn, die de bovenloop was van de Kleine Tjariet. Deze is waarschijnlijk 1257 en 1266 afgedamd toen de eerste en tweede Korendijk werden aangelegd. De andere is het zijlmaar dat met het bijbehorende buitendijkse deel gegraven is toen de Omtedazijl werd gelegd. De zijl werd niet *in* maar *naast* de oude bedding van de Omteda Tja gebouwd, aangezien de bodem in die bedding niet stevig genoeg was om er een zijl in te kunnen verankeren. Uit het reliëf en de loop van de sloten ter weerszijden van de Korendijk valt af te leiden dat de Omteda Tja vóór het leggen van de Korendijk tussen de boerderijen Korendijk 1 en 3 (ook 1 en 3 op het kaartje) wegstroomde en dat de Omtedazijl ten zuiden van Korendijk 1 is gebouwd.

2.2 Omteda Tjada, Tjade, Tjadda

Wobbe de Vries heeft de tekst van 25 mei 1444 waarschijnlijk niet gezien. Anders zou hij zich zeker verbaasd hebben over het naast elkaar voorkomen van de uitdrukkingen *Omteda Tja* en *Omteda Tjade.* Hij zou zich, net zoals ik, hebben afgevraagd of hier een vergissing in het spel is of dat we er misschien wat meer achter moeten zoeken. Zoals gezegd komt *Omteda Tjade* of *Tjada* alleen in de afschriften van de inlatingsakte van 25 mei 1444 voor. Drie van de vier door mij bestudeerde afschriften hebben alleen *Tjada* of *Tjade*,[23] maar in het vierde komen *Tja* en *Tjade* (*Tjada*) allebei voor. Het betreft de kopie in het uit 1616 daterende 'Zijlvestenboek' van Rembt Rengers, een van de scheppers der Drie Delfzijlen. In dit boekje heeft Rengers allerlei teksten bij elkaar gebracht uit verschillende boeken, registers en originelen.[24]

De vraag is nu of het verschillende woordgebruik correspondeert met een (klein) verschil in betekenis.

In Rengers' boekje staat boven de akte: *Copia van Ompteda Tjaesijls verlatinge dewijle de toegeslijket was end voele landen angewussen* ['kopie van het verlaten van de Omtedazijl vanwege het feit dat die was dichtgeslibd en er veel land was bijgekomen']. Met *verlatinge* van de zijl wordt bedoeld dat men de zijl niet meer gebruikte en daarom opgaf. Zoals we zagen betekent 'Omteda Tjazijl' 'zijl in de wadgeul die Omteda Tja heet'.

Even verderop lezen we: 'de Zandsaters, geheten Omteda Tja, die via de Omteda Tjazijl plegen uit te wateren.' 'Omteda Tja' wordt hier in twee betekenissen gebruikt: er wordt een groep mensen mee aangeduid, maar ook een waterloop. In dit geval is het bovendien niet uitgesloten dat Rembt Rengers zich bij het overschrijven van de tekst heeft vergist. Het is mogelijk dat daarin niet '*Ompteda Tjae, de tot Ompteda tiae sijle plegen uth to wateren'* stond, maar '*Ompteda Tjaede, *de tot Ompteda tiae sijle plegen uth to wateren'* en dat hij het tweede 'de' – hier met een sterretje gemarkeerd – heeft vergeten. Als dit juist is, zou *Omteda Tjaede* de aanduiding zijn van de betreffende Zandtsters en is *Omteda Tjae* de naam van de geul die via de Omtedazijl loost.

Vervolgens worden de betrokken Zandtsters nog drie keer aangeduid: eenmaal als 'die van Omteda Tja' en tweemaal als 'die van Omteda Tjade'.

Zoals gezegd hebben de andere afschriften van de akte van 25 mei 1444 alleen 'Tjade' of 'Tjada'; 'Tja' komt daarin niet voor.

Uit dit alles krijg je de indruk dat 'Omteda Tjade' geen alternatieve benaming is van de wadgeul die in 1303 'Omteda Tja' heet, maar dat daarmee een groep lieden onder 't Zandt is bedoeld en dat deze term ook staat voor het gebied waarin de landerijen van deze Zandtsters gelegen zijn. Daar waar in de afschriften met 'Omteda Tjade' alleen de wadgeul kan zijn bedoeld, moet sprake zijn van vergissingen, die in de hand zijn gewerkt door het feit dat de kopiïsten die de eerste afschriften van de originele akte(n) maakten, de betekenis van het Oudfriese woord *tja* niet (meer) kenden.

Het zou mooi zijn wanneer we de landerijen van de Omteda Tjade zouden kunnen identificeren. Dat is inderdaad mogelijk: aan de hand van gegevens in het Wierumer Zijlboek

---

23 GrA 708-59 reg.nr. 22, GrA 835-13b (850-852), GrA 2043-29 (158-159v).

24 GrA 619-94 (27v-28) reg.nr. 83.

en de latere waterstaatkundige situatie is vrij nauwkeurig aan te geven om welk gebied het in 1444 moet zijn gegaan. Alvorens daarop nader in te gaan wil ik echter een poging doen tot verklaring van het woordje 'tjada'. Daarvoor moeten we terugkeren naar de al eerder genoemde akte van 25 juli 1317, waarin ook de naam 'Omteda' voorkomt. In dit stuk komt *tjada* niet voor, maar staat wel een ander woord dat met *'tj'* begint: *tiuchga*.

Van **deuk* en **rei* naar Tjariet

Het Oudfriese *tiān*, het Middelnederlandse *tiën* en het Nederlandse *tijgen* gaan terug op dezelfde Indo-Europese oorsprong (**deuk-*), die 'trekken' betekent.

In het Duits zien we *Ziehen*, in het Gotisch *tiuhan* uit het protogermaans **teuhan-*. Ook in niet-Germaanse talen is de Indo-Europese wortel herkenbaar. Zie bijvoorbeeld het Russische werkwoord *тягать* [tʲagatʲ] uit het protoslavisch *tędzati*.

Wobbe de Vries dacht dat het Oudfriese *tiā* oorspronkelijk 'grenslijn' betekent en dat het ontstaan moet zijn uit **tiah* ('getrokken grens'). Hij deelt mee dat het woord in de overgeleverde teksten onder meer de betekenis van 'grenswater' heeft gekregen.[25] Ook Hofmann-Popkema kennen *tiā* alleen in de betekenis van 'Grenzlinie', maar geven aan dat zij zich op niet meer dan twee Oudfriese bronnen baseren.[26] Von Richthofen ging uit van dezelfde bronnen, waarin *tia* inderdaad zoiets als '(grens)lijn' lijkt te betekenen. Hij vertaalde het woord met '*Zug?*'[27] Ik denk dat hij het vraagteken wel weg had kunnen laten. Ook Duitsers zien het water in een sloot 'trekken' en noemen een tochtsloot *Zuggraben*.

Impliciet gaan de genoemde deskundigen ervan uit dat bij het werkwoordelijke begrip 'trekken' een menselijke agent als onderwerp betrokken is. Ik denk echter dat we 'trekken' in dit geval in onovergankelijke zin moeten opvatten: het water beweegt zich ('trekt') in een bepaalde richting of wordt door een onzichtbare kracht in een bepaalde richting getrokken. Daaraan komt geen mens te pas. Het feit dat een (tocht)sloot als grens kan dienen, heeft blijkbaar het zicht op de oorspronkelijke betekenis van het woord belemmerd.

Het Nederlandse woord *rijt* of *riet* (Middelnederduits *ride*) gaat terug op de Indo-Europese wortel **rei-*, die 'stromen' betekent. Diezelfde wortel wordt herkend in de riviernaam *Rijn*, de Friese plaatsnaam *Ried*, het Latijnse *rivus*, het Russische *река* [rʲeka] en de in Germaanse talen voorkomende werkwoorden *rennen* en *rinnen*. Aangenomen wordt dat de op een dentaal (*d* of *t*) uitgaande woorden kunnen zijn ontstaan onder invloed van het werkwoord *rijten* (Middelnederlands *rîten*; 'scheuren').

In Groningen, Friesland en ook Oost-Friesland is het woord bewaard gebleven als aanduiding voor een geul in de buitendijkse gronden.

25 De Vries (1946) 157.
26 Hofmann-Popkema (2008) 496.
27 Von Richthofen (1840) 1083.

3 *Tjuche*

Het woord *tjuch* of *tjuche* treffen we in het hele Friese taalgebied aan en is verre van zeldzaam. Het wordt op de meest uiteenlopende manieren gespeld. Alleen al in Groningerland vond ik de volgende varianten: *tijchen, tijuch, tijuchen, tijuchum, tiochi, tiucha, tiuche, tiuchga, tiuchum, tjucha, tjuchem, tjugchem, tuich, tuichen, tyochen, tyochte, tyochten, tyucchen, tyuchgen.*[28] En dan kan het ook nog zijn dat ik een of meer versies heb gemist. Voor Oost-Friesland signaleert Arend Remmers daarnaast ook nog *-thiuch, -thyuchum, -tinchum, -tiuch, tiuchen, tuichum, tyoche, -tyuch, tyuche, tyuchen.* Daarbij moet worden aangetekend dat enkele versies misschien op lees- of kopieerfouten terug te voeren zijn.[29]

Volgens het Oostfriese Woordenboek worden met *Tjüche, Tjüch* en *Tjücht* plaatsen, hofsteden of nederzettingen aangeduid waar veeteelt bedreven werd.[30] Wobbe de Vries zag deze betekenis bevestigd doordat hij, net zoals in *tja,* ook in *tjuch* het Oudfriese *tiān* herkende, dat in het Duits vertaald kan worden met (onder meer) '*(er)ziehen*' ('trekken', grootbrengen').[31] De Germanist Dietrich Hofmann had een andere kijk op de zaak. Hij bracht het woord in verband met het Duitse *Zeche*, dat in het Middelnederduits voorkomt als *techge*, *teche*, *teeghe* en *teghe.*[32] Dit woord, waarvan de etymologie onzeker is, betekent onder meer 'om de beurt uitgevoerde handeling', 'volgorde', 'vereniging met een gemeenschappelijk doel'.

Vooral die laatste betekenis past heel goed bij de tekst van 25 juli 1317, waarin het gaat om de uitvoering van een plan van de inwoners van 't Zandt om de handen ineen te slaan en gezamenlijk een groot stuk buitendijks land in te polderen. De Zandtsters hadden daartoe advies gevraagd aan abt Hayco van Wittewierum, die met zijn convent zelf ook recht had op een deel van het in te dijken land. De eerste aanwijzing die de abt gaf was, dat de drie verschillende *tiuchgae,* waarin de betrokken Zandtsters georganiseerd waren, elkaar zouden garanderen dat ze het project echt samen zouden uitvoeren en dat ze elkaar op geen enkele wijze zouden hinderen. Daartoe moesten de *Alberta tiuchga*, *Tadencka tiuchga* en *Juldlenga tiuchga* over en weer borgen stellen. We moeten ons voorstellen dat elk van de drie *tiuchga's* twee borgen moest aanwijzen die onder de twee andere *tiuchga's* vielen.

Volgens Hofmann waren de *tiuchga's* groepen van personen die zich met een speciaal doel hadden verenigd en de naam van hun collectief ontleenden aan de familie die binnen de groep de leiding had. Hij noemt deze groepen *Arbeitsgemeinschaften.* Een echo van de betekenis 'groep mensen' klinkt door in twee door K. ter Laan in zijn Groninger woordenboek vermelde woorden: *tjucht, tjuchtsel.* Ter Laan geeft als betekenis 'troep', 'bende' en als voorbeelden: *Ze hebm̩ n haile tjucht kinder, n tjucht vòlk.*[33]

---

28 Het Oudfries was een zgn. 'flecterende taal'. In de opsomming bevinden zich ook verbogen vormen die niet meetellen als afzonderlijke variant.

29 Arend Remmers, *Mittelalterliche Flurnamen in Ostfriesland*, op de website van de Ostfriesische Landschaft te Aurich.

30 Ten Doornkaat Koolman (1879-1884) III 417.

31 De Vries (1946) 312; Hofmann en Popkema (2008) 496.

32 Hofmann (1972-1973); Lübben (1965) 400.

33 Ter Laan (1929)) 1037.

Zoals gezegd komt het woord *tjuche* in de een of andere vorm veelvuldig voor in het Friese taalgebied. De oudste vermeldingen (-*tiochi* en *tuchiu*) treffen we aan in de goederenregisters van het door Liudger gestichte klooster Werden aan de Roer, die teruggaan tot de 10e en vroege 11e eeuw.[34] Het gaat daarin steeds om het laatste lid van toponiemen,[35] niet om de aanduiding van groepen mensen. Ook in latere bronnen duiden de woorden op –*tiuch* en zijn varianten alleen gebieden aan of delen van gebieden. Het lijkt vrijwel overal te gaan om land dat op de zee is gewonnen of ongunstig gelegen was en eerst met vereende krachten had moeten worden ontgonnen vooraleer het kon worden gebruikt. Het lijkt er dus op dat de aanduiding van het collectief al heel vroeg is overgegaan op het gebied dat door het samenwerkingsverband was aangewonnen of ontgonnen. Dat is ook het geval met het eerdergenoemde Middelnederduitse woord *techge* en zijn varianten, dat niet alleen een groep samenwerkende mensen, maar ook het aan deze 'coöperatie' ter bewerking gelaten stuk land ('concessie') kan aanduiden.[36]
Een veel jongere parallel, zowel naar inhoud als naar vorm, is de 'compagnie' zoals we die in de 17e eeuw aan het werk zagen in o.a. de Gorechter en Oldambtster venen. De Rhenense compagnie bestond uit enkele kapitaalkrachtige heren uit Rhenen die in 1605 van de Staten van Stad Groningen en Ommelanden toestemming kregen om in de voormalige kloostervenen onder Kropswolde aan de slag te gaan. Hun poging mislukte, maar de compagnieën van Adriaan Trip en enkele Groninger burgers waren wel succesvol: de door hen ontgonnen gebieden werden aangeduid met dezelfde term als de samenwerkende ontginners zelf: Borgercompagnie (1647) en Tripscompagnie (1648).

Het is niet helemaal onmogelijk dat de in de akte van 1317 genoemde *Alberta tiuchga*, *Tadencka tiuchga* en *Juldlenga tiuchga* nog echte samenwerkingsverbanden waren, zoals Hofmann meende, maar waarschijnlijk lijkt het me niet. Gezien het feit dat de *tjuche*-woorden al heel vroeg toponiemen zijn geworden, ligt het meer voor de hand dat we in de drie Zandtster *tjuches* van 1317 stukken land moeten zien die in het verleden door een drietal 'compagnieën' waren bedijkt en ontgonnen. Anders gezegd: mij dunkt dat de in 1317 genoemde *tjuches* toponiemen zijn[37] en dat daarmee ook de eigenaren/gebruikers van de aldus aangeduide delen van het 'Zandtster hamrik' werden bedoeld. De betekenisontwikkeling van *tjuche* is dus: 1. een compagnie of coöperatie van vrije lieden die samen een groot project uitvoeren → 2. het land dat door dit collectief is ontgonnen of aangewonnen → 3. de eigenaren/gebruikers van het ontgonnen of aangewonnen land. We zullen in het vervolg nog zien dat er aanwijzingen zijn voor de aanname dat het element *tjuche* in de naam van een stuk land verwijst naar het feit dat het ooit deel heeft uitgemaakt van een veel groter gebied dat door een *tjuche* is aangewonnen.

Ik heb geen poging gedaan om alle in Ommelander akten en registers voorkomende *tjuches* op te sporen en de ligging ervan te achterhalen. Met meer of minder zekerheid zijn *tjuches* te vinden onder Baflo, Bellingeweer, Bierum, Enzelens, Harssens, Loppersum, Merum (Garrelsweer), Siddeburen, Slochteren, Watum, Wittewierum en 't Zandt. Het kan zijn dat er

---

34 Kötschke (1906) 49, 51-52, 54.

35 Hofmann noemt *Notheringtiochi*, *Euuagtiochi*, *Hrohtgering tiochi*, *Tiudingtiochi* en *Eranbrahtas tuchiu.*

36 Lübben (1965) 400.

37 Zo staat het – weliswaar met een vraagteken – ook in het Oudfriese woordenboek van Hofmann en Popkema: '*tiuche, tiōch*: in der Vergangenheit gemeinsam gewonnenes und genutztes Land?' (Hofmann Popkema 2008, 500).

in de Friese Ommelanden nog veel meer zijn geweest, maar deze opsomming volstaat om te laten zien dat de *tjuche* geen zeldzaam verschijnsel is. Aan vijf gevallen wil ik enkele woorden wijden.

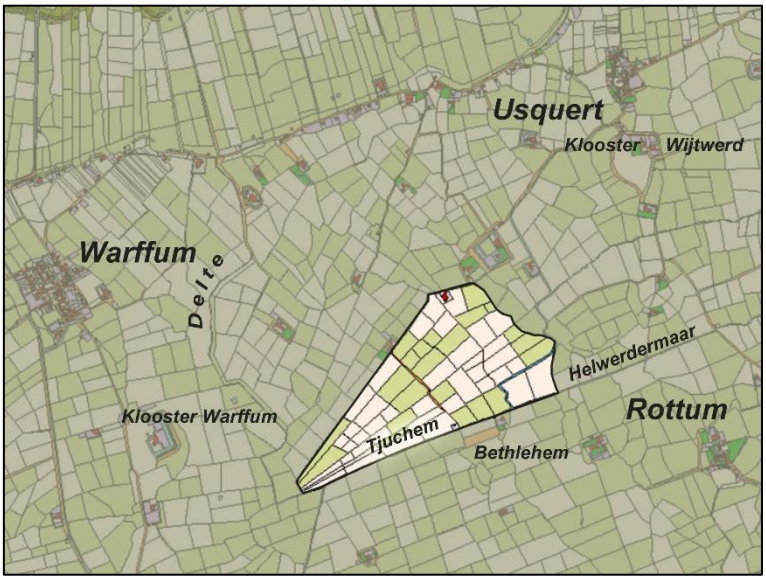

***Tjuchem* in de zuidwesthoek van het kerspel Usquert**

De waaier van Tjuchem staat ook op een blad uit de Atlas van de Provincielanden (1731)

(Uitsnede uit GrA 817-1047.51)

Links de *Delte*, onder *het Maar* (Usquerdermaar-Helwerdermaar)

3.1 Tjuchem bij Usquert

Op het uit 1867 daterende kaartje 'Usquert' van de gemeenteatlas van Kuyper[38] staat in de uiterste zuidwesthoek van de betreffende gemeente – waarvan het grondgebied identiek is aan dat van het voormalige kerspel van die naam – het toponiem *Tjuchem.* Deze naam ontbreekt op de topografische kaarten.
Op de kadastrale minuut van 1832 zien we hier een waaiervormige verkaveling. Zo'n verkaveling is typerend voor een 'restgebied': een stuk land dat bij eerdere fasen van de landinrichting was overgebleven, waarschijnlijk omdat het te nat was. Een zelfde

[38] GrA 817-866.48.

waaiervormige verkaveling zien we ook in het lage zuiden van het kerspel Westerwijtwerd en het daaraan grenzende Lutjewolde. Het is overigens onduidelijk of het toponiem Tjuchem op de hele waaier slaat of alleen betrekking heeft op de meest zuidelijke strook daarin. Volgens schoolmeester Nicolaas van Zalen van Usquert was Tjuchem of Tjugchem in het begin van de 19e eeuw niet meer dan 'eene streep lands'.[39] Zou dit 'streepje' een lang in gemeenschappelijk beheer gebleven restant zijn van een aanvankelijk veel grotere ontginning die door de gezamenlijke 'buren' van Usquert is gerealiseerd en in de loop van de tijd onder de landeigenaren is verdeeld?

De waaier bij Usquert maakt deel uit van de 'Westerhorn', het westelijke deel van het kerspel Usquert dat van het dorpsgebied van Warffum werd gescheiden door de bedding van de Delte. Nadat het later door de Usquerders toch met vereende krachten was ontwaterd, werd dit relatief laag gelegen gebied waarschijnlijk als gemeenschappelijk hooiland gebruikt.[40]
Tegenwoordig wordt een groot deel van dit door een middeleeuwse compagnie ontgonnen gebied in beslag genomen door de vuilnisbelt van de BV Afvalbeheer Noord Groningen. In de vorm van dit terrein is de middeleeuwse waaier nog herkenbaar.

De Westerhorn bij Usquert op Google Maps

Links van het woord 'Tjuchem' ligt de vuilstort van Afvalbeheer Noord Groningen.

3.2 Tjughem bij Loppersum

Ten zuiden van Loppersum, tussen een kronkel van de Fivel in het westen en de (nu) afgegraven grote wierde van Merum (ten noorden van Garrelsweer) in het oosten, ligt de tweede *tjuche* die ik wil noemen. Hier stond een van de edele heerden van de Hamsterklauw. Deze werd naar zijn locatie '*up de Tiuche'* genoemd.[41] Op de Bonnebladen staat de boerderij *Tjughem* een kleine 800 meter ten noorden van Muda en 400 meter ten

39 Schoolmeestersrapport Usquert van 31 december 1835 (GrA 890-9.23).
40 Zie ook Postma (1934) 39.
41 [Bruins] *Het claveboeck van Johan Tiassens,* 107. De boerderij stond op GPS 53.317831, 6.744643.

oosten van een boerderij, die 'Eilardaheerd op de Tuiche' heet.[42] Op de topografische kaarten van na 1933 is boerderij 'Tjughem' verdwenen.
De kadastrale minuut van 1832 laat tussen boerderij 'Tjuchem' en Garrelsweer enkele opvallend lange percelen met een gérende vorm zien, alsmede een kromme lijn die aan een verdwenen rivierkronkel doet denken. Deze lijnen corresponderen met sporen die op de AHN-hoogtekaart herkenbaar zijn. Ook in dit geval zou het kunnen gaan om een door een coöperatie of compagnie ontgonnen gebied.
Ten noorden van Garrelsweer herinnert het 'Tjuchumerpad' nog aan de verdwenen boerderij.

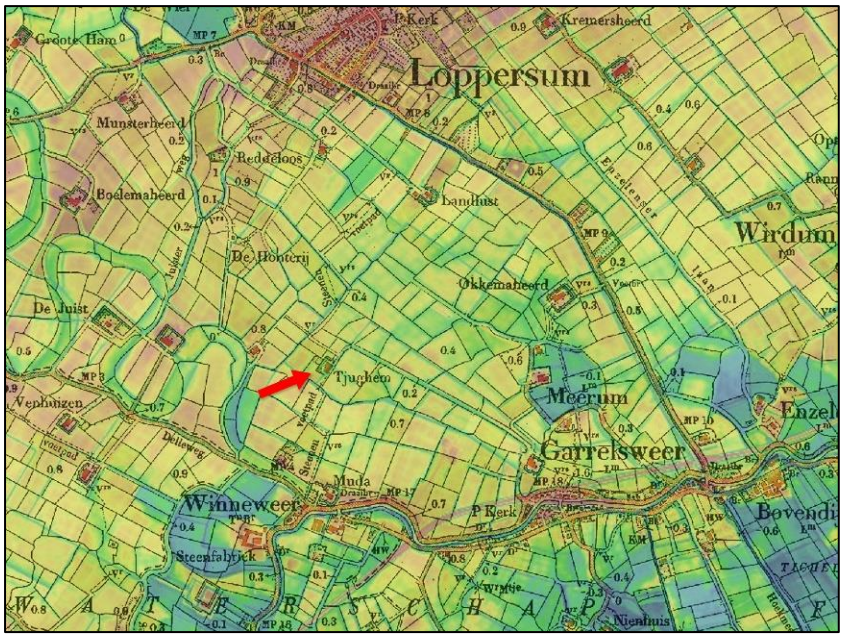

Een *tjuche* ten zuiden van Loppersum

Combinatie van de oude topografische kaart met AHN-hoogtekaart.

Het pijltje wijst naar de nu verdwenen boerderij 'Tjughem'. Tussen deze boerderij en Garrelsweer lopen enkele opvallend lange en rechte kavellijnen die gérende stroken omsluiten.

3.3 Tjuchem ten zuiden Appingedam

Dit Tjuchem is de enige plaats in Groningerland, die officieel naar de *tjuche* is genoemd waaraan hij zijn ontstaan te danken heeft.[43] Uit historische bronnen is over het ontstaan van de plaats niets bekend. Gelet op de oude verkaveling en het patroon dat de bodemkaart laat zien, ligt de veronderstelling voor de hand dat het gebied in eerste instantie bruikbaar is gemaakt door de bewoners van Opwierde en Eelwerd en misschien ook die van de verder weg gelegen wierden van Solwerd, Biessum, Marssum en Uitwierde. Het Uitwierdermaar en zijn zuidelijke verlengde, het Eelwerdermaar, lopen tussen de genoemde wierden tot aan Tjuchem door. Deze watergang, die ouder moet zijn dan de Delf en dus uit Karolingische tijd zal dateren, heeft de wierdebewoners vermoedelijk gediend als toegangsweg tot het veen, waar ze hun broodkoren konden telen en vanwaar ze brandstof konden halen. Hij is tevens de as van een kleitong die daar als gevolg van veelvuldige overstromingen is afgezet.[44]

---

42 Bij Miedema heeft Tjughem de code 7Ez69; deze auteur noemt de Eilardaheerd op de oeverwal van de Fivel, 'Eilardaheerd op de Tuiche' (Miedema 1999/2000 245 en 246).

43 Ook Knottnerus (2008) 43 volgt Hofmann en ziet de oorsprong van dit dorp in een 'werkgemeenschap'.

44 In *Landschap lezen* 4, 'Delf en Damsterdiep. Van tochtsloot tot levensader' heb ik enkele Fivelgoër 'oersloten' beschreven, die vanuit het wierdenland naar het veen zijn gegraven. Het Uitwierdermaar-

Aangezien Tjuchem kerkelijk onder het 3,5 km verder naar het zuiden gelegen Siddeburen valt, is het ook denkbaar dat het gebied vanuit het zuiden is aangepakt, of dat het, na een periode waarin de nederzetting verlaten was, vanuit het zuiden opnieuw bevolkt is geraakt. In dit verband dringt zich de gedachte op dat 'een gat in de bewoningsgeschiedenis' te maken zou kunnen hebben met de invallen van de Noormannen.

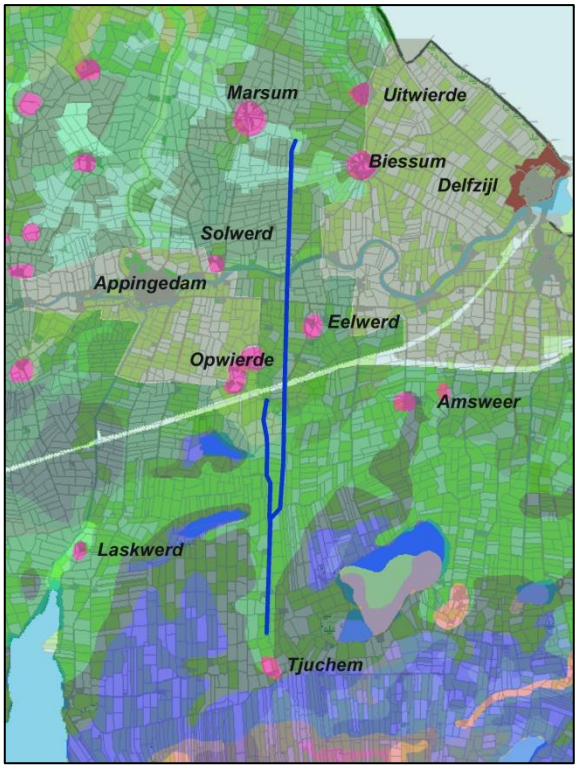

Tjuchem ligt aan het eind van een van de Fivelgoër 'oersloten' die vanuit het wierdenland naar het veen zijn gegraven

Combinatie van de kadastrale minuut van 1832 en de bodemkaart.

Het Uitwierdermaar-Eeldwerdermaar is aangegeven met een blauwe lijn. De blauwachtige kleuren geven veen aan, groene de verschillende kleibodems.
De diep in het veen doordringende 'kleitongen' zijn het gevolg van overstromingen die zich hebben voorgedaan toen de 'oersloten' al bestonden.

3.4 Een *tjuche* bij Onnen?

In de Onnerpolder, ten noorden van de Biks, bevindt zich een strook land met een lengte van ongeveer 1 km en een oppervlakte van c. 21 ha dat *''t Jugt* of *Jucht'* heet en in dit verband moet worden genoemd. Ook de onderdelen ervan heten *Jugt* of *Jucht*, en werden nader onderscheiden door toevoegingen, zoals '*Kleine Jugt', 'Groote Jugt'* en *'Jugt van Oosterveld'*.[45] J. Naarding was in 1953 de eerste die suggereerde dat deze veldnaam kan teruggaan op het Oudfriese *tiuche*.[46] Uitgaande van de betekenis die het Oostfriese Woordenboek voor *Tjücht* geeft ('plaatsen, hofsteden of nederzettingen waar veeteelt bedreven werd'), hield Naarding het voor mogelijk dat we onder de Onner '*juchten'* dat deel der markeweiden moeten verstaan, waarop het drachtige vee weidde. Aangezien in het 'Saksische' Groningen en het Gorecht vele Friese sporen worden aangetroffen,[47] is het heel goed denkbaar dat het *Jucht* of *Jugt* in de Onnerpolder inderdaad teruggaat op het Oudfriese woord *tiuche*. Latere inwoners en landgebruikers, die de betekenis ervan niet meer kenden,

Eelwerdermaar is een van deze oude sloten. Zie www.vanlauwerstoteems.nl (onder het tabblad 'Landschap lezen').

45 GrA 2355-533 en 544.

46 Naarding (1953) 3-4, 99-106.

47 De Vries (1932) 20-29.

zullen de *t* aan het begin van het woord wellicht hebben begrepen als het verkorte lidwoord *het* (*'t*), dat vervolgens aan de naam is vastgegroeid.[48]

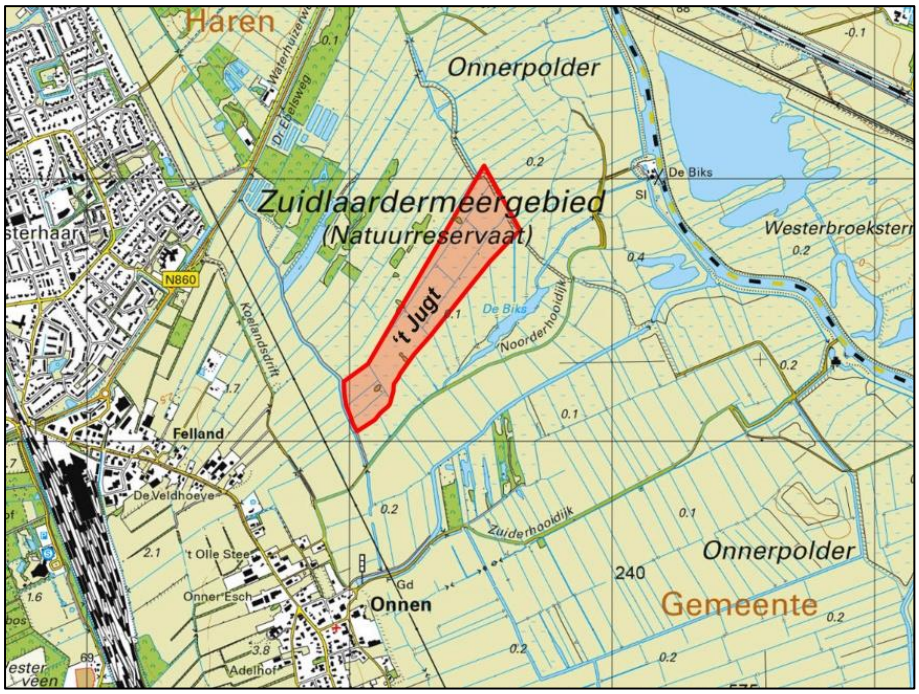

't Jugt in de Onnerpolder

'De Biks' is het langwerpige meertje ten zuidoosten van het rood gemerkte land.

Naarding deed zijn suggestie 20 jaar voordat het artikel van Hofmann verscheen waarin deze aantoont dat we in *tjuche* een soort coöperatie moeten zien. Een blik op de kaart maakt duidelijk dat de *Jugt* in de Onnerpolder inderdaad een oude ontginning kan zijn; ze moet in elk geval ouder zijn dan de strook ten zuiden ervan. Deze ligt tussen de *Jugt* en de *Biks* en de ontwatering daarvan moet veel moeilijker zijn geweest. Deze strook vertoont – ongetwijfeld in verband daarmee – ook een ander slotenpatroon: hier staan de sloten dwars op de Biks. De naam *Biks* is trouwens ook een van oorsprong Fries woord. Het is hetzelfde als *Beets* in Opsterland en de *Bitse* bij Leek, en heeft de betekenis 'beek'.[49]
Het is natuurlijk niet met zekerheid te zeggen dat de met *Jugt* aangeduide strook land het resultaat is van de ontginningsarbeid van samenwerkende boeren van Onnen uit de tijd dat daar nog Fries werd gesproken, maar het lijkt er wel op en het zou ook goed kunnen.

3.5 De Zandtster *tjuches*

We hebben gezien dat de Zandtsters in 1317 afspraken hebben gemaakt over de inpoldering van een stuk van de Fivelboezem en dat in de akte die daarvan is opgemaakt een drietal *tjuches* worden genoemd: de *Alberta tiuchga*, *Tadencka tiuchga* en *Juldlenga tiuchga*.
Dit zijn niet de enige Zandtster *tjuches* die we in de schriftelijke bronnen tegenkomen. In het

---

48 Zie ook: Smit (1973) 81-102 en GrA 1854-73 Aantekeningen van J. Wieringa over veldnamen in Noordlaren en Onnen.

49 De Vries (1938) 77 e.v.v. Een overblijfsel van de Hunze op de grens van Helpman en Middelbert wordt in een akte van 1504 met *'bytse'* aangeduid (GrA 696-547 reg.nr. 107; zie ook *Landschap lezen* 6, 'Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde' (op www.vanlauwerstoteems.nl).

uit c. 1470 daterende Wierumer Zijlboek wordt een stuk land vermeld dat *Yckema tjuch* heet, en uit een akte van 23 juni 1476 blijkt het bestaan van *Tadekama tyucchen.*[50]

De *Ykematjuch* meet 8,25 ha en is gelegen in het 'niet-dijkvestige' deel van het Korendijkster zijlrecht.[51] Dat wil zeggen dat we het ten westen van de Korendijk moeten zoeken.[52] De naam van de *Tadekamatjucchen* doet denken aan de *Tadencka tiuchga* van 1317. Volgens de akte van 1476 meet het bedoelde land niet meer dan 1,18 ha. Zou het hier gaan om een klein deel van een veel grotere ontginning die in het verleden door een collectief tot stand is gebracht? We zagen eerder dat ook het *Tjuchem* geheten 'streepje land' in de Westerhorn van Usquert het restant zou kunnen zijn van een grote (gemeenschappelijke) ontginning.

De inpoldering van 1317

De inpoldering van 1317 behelsde het leggen van de Zijldijk en de bouw van de Oosterniezijl.

Horizontaal gearceerd is het onder Hunsingo vallende land; Fivelgo is verticaal gearceerd. Lichtbruin gekleurd zijn de tot het kerspel 't Zandt behorende buitendijkse landen die in 1317 zijn bedijkt. Het landbezit van de kloosters Wittewierum en Feldwerd is, naar de kloostergoederenkaart van Siemens, aangegeven met transparante kleurvlakken: bruin voor Wittewierum en groen voor Feldwerd.
De in 1317 al bestaande dijken zijn aangegeven met donkergroene lijnen. De nieuw gelegde Zijldijk is lichtgroen.

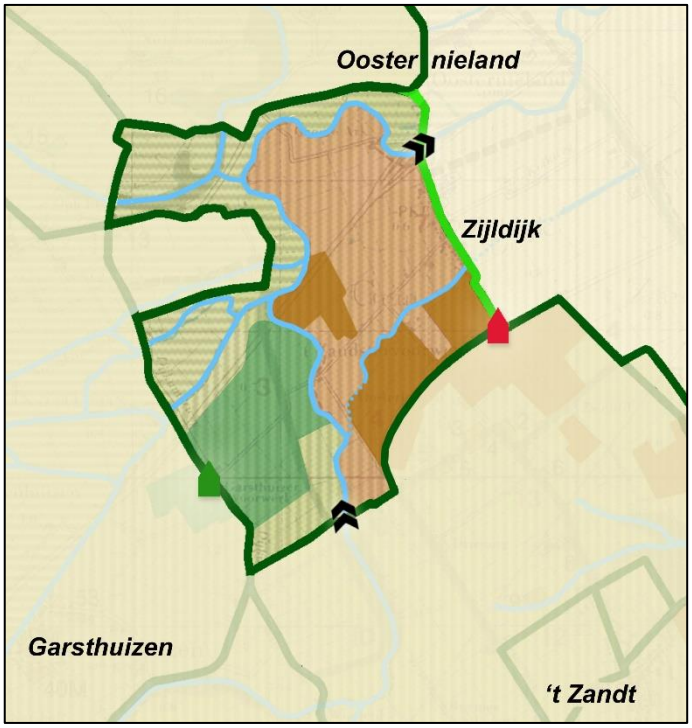

Het groene huisje is het Garsthuizervoorwerk van Oldenklooster bij Den Dam (Feldwerd), het rode huisje het Zandtstervoorwerk van het klooster Bloemhof te Wittewierum.

Het plaatje is gemaakt op basis van een door de PPD Groningen getekende kaart en hoort bij een reconstructie van de inpoldering van de Fivelboezem, die in *Zwerven door Fivelgo* 6 aan de orde komt.

Ik heb niet onderzocht waar de drie in de akte van 1317 genoemde *tjuches* hebben gelegen, maar kan het niet laten er toch enkele opmerkingen over te maken. Het ligt immers voor de hand een verband te vermoeden tussen de *Alberta tiuchga* en de 'Alberdaheerd' aan de

---

50 GrA 619-836[dd] reg.nr. 172: *veer hunderde landes gheleghen up den Sande in Writzersmaheert, gheheten 'Tadekama tyucchen'.* Dit stukje land is slechts 1,18 ha groot.

51 GrA 835-13b, 817: *Item IJckema tijuchum XXVIII hondert*. Een 'hondert' is een landmaat ter grootte van 2/3 gras; '28 hondert' is dus 18,66 gras (à 44,35 are) of 8,25 ha. Met 'niet-dijkvestig' land worden die landerijen bedoeld die niet belast zijn met het onderhoud van de (zee)dijk.

52 Zie voor de organisatie van 't Zandt deel 6 van *Zwerven door Fivelgo*, in het bijzonder §2.2.7 'De Zandtster en Zijldijkster uiterdijk en de aanleg van de Olddijk'.

Boslaan. Verder zou ik de *Juldlenga tiuchga* willen associëren met het bij de huidige boerderij 'Oosterhuizen' horende land.[53]

Een blik op de kaart maakt duidelijk dat de drie *tjuches* niet – of, in het geval van de *Juldlenga tiuchga*, nauwelijks – aan het in te polderen land kunnen hebben gegrensd. Dat zou je wel verwachten, want landeigenaren hadden recht op de kwelder die tegen hun land aanslibde. Tussen de Zandtster hamrikken en het in te polderen land lag het bij het Zandtstervoorwerk horende land, dat eigendom was van abt en convent van Wittewierum. Op grond daarvan zou je verwachten dat vrijwel al het in te polderen land aan Wittewierum zou toevallen. In de akte van 1317 lezen we echter dat de abt van Wittewierum met zijn convent recht had op niet meer dan 1/3 deel van de aan te winnen grond en ook 1/3 deel van de kosten en arbeid op zich zou nemen. Dit moet gebaseerd zijn op het bezit dat Wittewierum al in het Zandtster hamrik had. Uit deze passage in de akte volgt dat de drie bij het inpolderingsplan betrokken *tjuches* samen twee maal zo groot waren als het land van Wittewierum. Deze *tjuches* waren dus geen kleine 'streepjes' land, maar grote stukken van de in het verre verleden met gemeenschappelijke inspanningen bedijkte kwelder ten noorden van 't Zandt.

Het land, voor de inpoldering waarvan in 1317 plannen werden gemaakt, ligt tussen de afsluitdijk bij boerderij 'De Wiel' en Oosternieland. Op het kaartje van de inpoldering van 1317 lijkt het aandeel van Wittewierum veel kleiner te zijn dan de 1/3 waarop het klooster recht had. Met wat fantasie zijn daarvoor wel allerlei verklaringen te bedenken, maar geen daarvan is het waard om hier vermeld te worden.

In dit verband is het nog wel van belang erop te wijzen dat bij de inpoldering van 1317 niet alleen Wittewierum en de drie Zandtster *tjuches* betrokken waren. Er waren ook nog andere partners, die op gelijke wijze aan het project zouden bijdragen in geld en arbeid. Genoemd worden Menardus van Uithuizen, de monniken van Feldwerd, een zekere Popeco Syerda en de 'Folkerriamon' ('mannen van Folker').[54] Je zou je kunnen voorstellen dat deze Menne van Uithuizen een stuk land in het kerspel 't Zandt bezat en op grond daarvan ook gerechtigd was in de Zandtster uiterdijk. Hetzelfde geldt voor Popeco Syerda en de 'Folkerriamon', van wie niet wordt gezegd waar ze woonden en onder welke jurisdictie ze vielen. Anders is het echter met de monniken van Feldwerd. Volgens de kloostergoederenkaart van Siemens hadden de benedictijnen van Feldwerd of Oldenklooster bij den Dam geen land in de westelijke Zandtster uiterdijk, maar wel in het buitendijkse land van het kerspel Garsthuizen. Het gaat hier om de kwelder tussen de Dijkumerweg en de Fivelbedding, die beschouwd kan worden als de aanwas van het land van het Garsthuizervoorwerk. Dit gegeven maakt duidelijk dat de Zijldijk en de Oosterniezijl weliswaar op initiatief van de Zandtsters zijn gelegd, maar dat de in 1317 gemaakte afspraken ook buiten het kerspel 't Zandt golden en ook van toepassing waren op de onder Hunsingo vallende stukken van het in te polderen land.

---

53 Zie *Zwerven door Fivelgo* 6, 52.

54 Waarschijnlijk heeft in het origineel *Folkeriamonna* gestaan. –*monna* is de tweede naamval meervoud van het Oudfriese woord *mon* ('man'). Het achtervoegsel –*monna* wordt vaak achter persoonsnamen geplaatst om aan te geven tot welke familie een persoon behoort. Achter een toponiem geplaatst duidt het de bewoners van een gebied of plaats aan. Zo is *Waldmonnathorp* (Woldendorp) 'het dorp van de Woldmannen'.

3.6 Is de Omteda Tjada ook een *tjuche*?

Dit verhaal over *tjuche* heb ik verteld omdat de oude betekenis van dit woord overeenkomt met die welke we bij het woord *tjada* veronderstellen, dat in de akte van 25 mei 1444 voorkomt. Beide woorden dienen om een stuk land of de bij dat land horende mensen aan te duiden. Zou het kunnen zijn dat we in plaats van *tjada* eigenlijk *tjucha* moeten lezen?

Het antwoord op deze vraag is ja. Wanneer de oorspronkelijke akte in gotische letters is geschreven, is het heel goed mogelijk dat een lezer *tiada* leest waar de schrijver *tiuch* heeft bedoeld. Zo'n vergissing is helemaal goed voorstelbaar wanneer je als lezer het woord *tiuch* niet kent, nog nooit hebt gehoord van de *Omtedatjuch,* maar wel weet dat er een familie bestaat die *Omteda* heet en dat er in de buurt van 't Zandt een waterloop is die *Omteda Tja* genoemd wordt. En dan speelt op de achtergrond misschien ook nog het bestaan van de persoonsnaam *Tjade* mee.

Tiuch en *tiada* lijken heel verschillende woorden, maar het onderstaande plaatje maakt duidelijk dat een vergissing wel degelijk mogelijk is:

Links staat *tiuch*, rechts *tiada*.

Ik stel mij dus voor dat de eerste kopiïst die in of kort na 1444 een afschrift maakte van de originele akten, –*tjuch* aanzag voor het niet bestaande –*tjada.* Merkwaardig is wel, dat de vergissing in beide exemplaren van de tekst staat. Dit is te verklaren door aan te nemen dat de twee originele akten bij dezelfde gelegenheid door dezelfde kopiïst zijn afgeschreven.[55]

Al eerder noemde ik het onwaarschijnlijk dat het woord *tjuche* in 1317 nog de betekenis had van 'coöperatie'. Het kan zijn dat men die betekenis toen nog wel kende, maar het woord zal daarnaast ook al een 'soortnaam' geworden zijn voor een stuk land dat in het verleden door een collectief was ontgonnen. Verder zal het al spoedig gebruikt zijn om er de personen mee aan te duiden die (delen van) dit land bezaten. Namen hebben een taai leven; ze blijven gebruikt worden, ook als de samenstellende delen ervan allang niet meer begrepen worden. In 1444 zal –*tiuch* niet meer zijn geweest dan een fossiel uit het Oudfriese verleden. Het land dat eens door een coöperatie was aangewonnen en wellicht in het begin ook gemeenschappelijk werd gebruikt, zal in de loop van de tijd verdeeld zijn tussen de leden van de coöperatie, zodat er kleine stukken *tjuch* ontstonden die genoemd werden naar de eigenaar ervan.
Dit past goed bij wat we weten over de chronologie van de 'ontfriezing' van de Ommelanden. Het Fries, dat de oorspronkelijke taal van de 'Friese Ommelanden' was, moet reeds in de 14e eeuw danig onder druk zijn komen te staan.[56] De aankondiging van de herziening en unificatie van de Ommelander landrechten in de 'Focko Ukenakeuren' van 1427 hangt zonder twijfel samen met de omstandigheid dat de plattelandsbevolking de oude, in het Fries gestelde wetsteksten niet meer begreep. 'Iedereen leest daarin wat hem

---

55 Al eerder heb ik gewezen op de verschillen in het 'slotprotocol' van de akte, die doen vermoeden dat er twee exemplaren zijn geweest, één voor 't Zandt en één voor de Drie Delfzijlen.

56 Dit is uiteraard niet de plaats om op dit onderwerp nader in te gaan. Onder de titel 'Der Niedergang des Friesischen zwischen Lauwers und Weser' publiceerde Hermann Niebaum een mooi overzicht over de 'ontfriezing' of 'vernederduitsing' in Horst Haider Munske (ed.), *Handbuch des Friesischen* (Tübingen 2001) 430-441.

het best uitkomt, de regels zijn vaak duister en gewone mensen begrijpen er niets van.'[57] Er zijn redenen om aan te nemen dat omstreeks dezelfde tijd en om dezelfde reden ook het 13e-eeuwse Oldambtster landrecht vanuit het Fries in het *'duyts'* is vertaald.[58]

Ook de vele varianten van het woord *tjuch* duiden erop dat de schrijvers van de teksten waarin het voorkomt de betekenis van dit Oudfriese woord niet meer kenden en het als iets vreemds beschouwden.

---

57 GrA 2-20 reg.nr. 66 ('Akte van verbond van de landen tussen Lauwers en Eems tot onderlinge bijstand, 1427'); gedrukt: Friedländer OUB I 367.

58 We lezen dit in de inleiding op het tweede deel van het Oldambtster landrecht (J.S.G. Koning, 'Oud-Oldambtster Landregt van 1327 (veeltijds 1427)' (Groningen 1846) 85-86). In 1890 betoogde P.J. Blok dat de vertaling van 1428 moet dateren. Hij redeneert als volgt: 'de vertaling van deze oorspronkelijke Oudfriese tekst in het Nederduits past bij de aankondiging tot herziening van het landrecht die in de Focko Ukenakeuren is opgenomen. Deze keuren dateren niet van 1427 – zoals meestal aangenomen wordt – , maar van 1428'. Zie hiervoor Blok (1890) 31-32. Ik houd mij aan de tekst aan het einde van het tweede deel van het Oldambtster landrecht (Koning, a.w. 32): *Anno domini millesimo trecentesimo vicesimo septimo, et confirmata Midwolde Anno 1471* ('in het jaar des heren 1327, en bevestigd in Midwolda in 1471'). Ik neem aan dat het eerste jaartal betrekking heeft op het maken van de vertaling, dat niet 1327 maar 1427 is bedoeld (1327 moet op een vergissing berusten) en dat de in 1427 gemaakte vertaling in 1471 door de Oldambtster autoriteiten officieel is erkend.

4 *’t Zandt en Appingedam*

4.1 Het Zandtster hamrik

Waar moeten we de *Omtedatjuch* zoeken? Aanwijzingen daarvoor vinden we niet alleen in de tekst van 25 mei 1444 en in de latere situatie, maar ook in de beschrijving van de landerijen die onder de regeling van 1444 vielen en die we aantreffen in het Wierumer Zijlboek. Voor de uitwerking daarvan verwijs ik naar *Zwerven door Fivelgo* 6 over de inpoldering van de Fivelboezem, waarin ik deze materie bespreek in samenhang met mijn commentaar op de reconstructies van Kooper.[59] Ik volsta hier met een plaatje, waarop mijn interpretatie in beeld wordt gebracht.

In de akte van 1444 worden degenen die in de Drie Delfzijlen werden ‘ingelaten’ aangeduid als ‘de inwoners van ’t Zandt die “*Omteda Tjuch”* worden genoemd en via de Omtedazijl plachten af te wateren’. De vraag is hoe we dit moeten begrijpen. Waterden alle Zandtsters (de ‘Sandzaters’) via de Omtedazijl uit? Of is de *Omtedatjuch* een deelverzameling van de inwoners van ‘t Zandt? En zijn degenen die via de Omtedazijl uitwaterden weer een deelverzameling van de *Omtedatjuch*, of waren er behalve de *Omtedatjuch* ook nog andere kerspellieden van ’t Zandt die via de Omtedazijl uitwaterden?

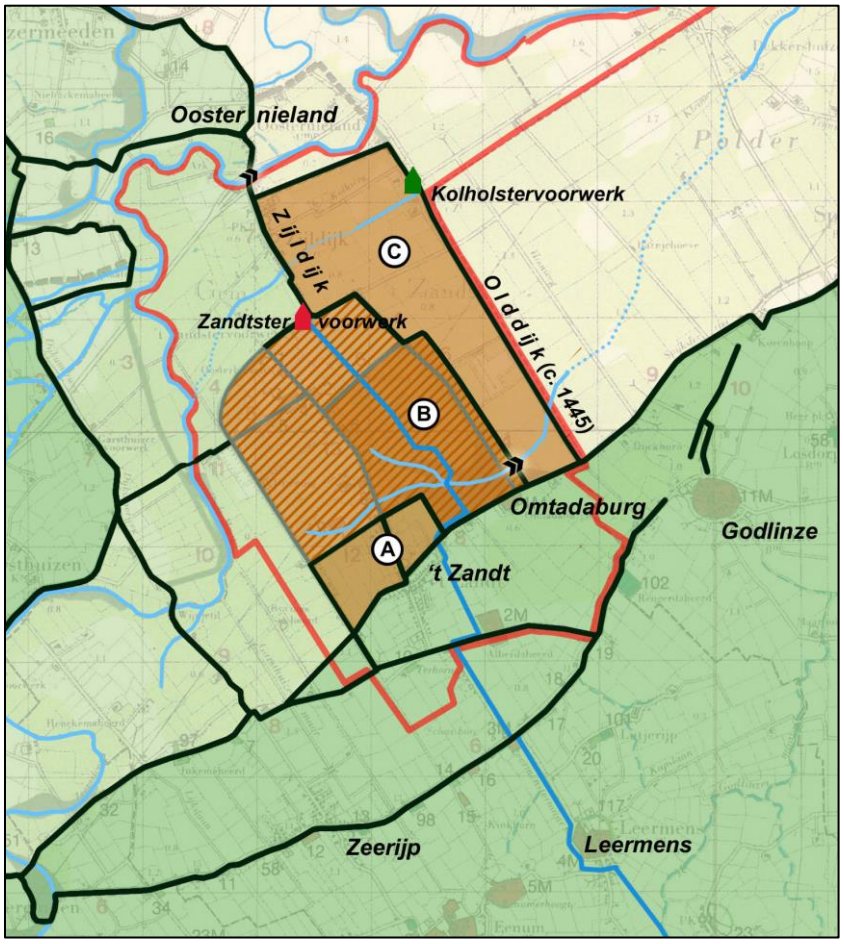

De Zandtster landerijen die in 1444 en kort daarna in de Drie Delfzijlen zijn ingelaten

A Zandtster dorpspolder
B Omteda Tjuch
C De door het leggen van de Olddijk ingepolderde kwelder

Het in 1444 ingelaten gebied is met bruine tinten aangegeven.

Gearceerd is het land dat vóór de inlating in het Dorpsterzijlvest via de Omtedazijl uitwaterde. De ligging van die zijl is aangegeven.

Na de inlating stroomde het water uit deze landerijen in zuidelijke richting af, via het Zandtstermaar en Leermenstermaar (aangegeven met een helder blauwe lijn). Verder ging het via het Oosterwijtwerdermaar en de Delf (Damsterdiep).

59 *Zwerven door Fivelgo* 6, §2.2.7 ‘De Zandtster en Zijldijkster uiterdijk en de aanleg van de Olddijk’.

De rode lijn markeert de omtrek van het kerspel 't Zandt; dijken zijn met donkergroene lijnen aangegeven, lage kades met grijze.

Het vóór c. 1200 ingepolderde land is wat groener dan het tussen 1200 en 1317 (aanleg van de Zijldijk) bedijkte land. Dit laatste gebied loosde via de Oosterniezijl, waarvan de ligging is aangegeven onder de plaatsnaam Oosternieland

Ook de omstreeks 1445 ingepolderde Zandtster en Zijldijkster kwelder ging via het Zandtstermaar afwateren. Dit gebied stond bij de Drie Delfzijlen te boek als 'dijkvestig en niet-schotplichtig land', dit in tegenstelling tot de in 1444 en 1445 ingelaten landerijen, die 'schotplichtig en niet-dijkvestig' waren.

Ten westen van de in 1444 ingelaten landerijen ligt nog een strook land die ook onder 't Zandt valt. Deze landerijen behoorden tot het Oosterniezijlvest en zijn na 1464 onderdeel geworden van de Schepperij Westeremden van het Slochterzijlvest. Het noordelijke deel van de strook vormde de Zijldijkster zijleed, het zuidelijke deel maakte deel uit van den Wijnjetilstereed.[60]

In de akte van 25 mei 1444 wordt geen melding gemaakt van de landerijen die door het leggen van de Olddijk zijn ingepolderd en die later een andere status blijken te hebben dan het land dat via de Omtedazijl uitwaterde. Op grond daarvan is het minder waarschijnlijk dat de Olddijk uit 1444 dateert, zoals Kooper meedeelt.[61] Ik vermoed dat de kwelder ten oosten van de Korendijk in 1444 hoog was opgeslibd, dat de Omteda Tja nauwelijks meer als afvoer functioneerde en dat ook de Omtedazijl 'staf' geworden was. Dit alles was voldoende reden om een andere uitwatering te zoeken voor de landerijen die 'bij de Omtedazijl hoorden'. Eerst na de inlating van dit land in het Dorpsterzijlvest, zo veronderstel ik, zal de Olddijk zijn gelegd. Dat zal overigens niet lang na 1444 zijn gebeurd.

Voor wat betreft de 'Zandtster dorpspolder' (op het kaartje aangegeven met de letter A) verkeer ik in onzekerheid. Het oostelijke deel van dit gebied waterde waarschijnlijk al vóór 1444 naar het zuiden af. Het westelijke deel van deze polder kan in die tijd zowel naar het westen als naar het zuiden hebben geloosd.

Het gebied waarvan ik vermoed dat het in zijn geheel of gedeeltelijk 'Omtedatjuch' werd genoemd, is op het plaatje aangegeven met de letter B. Het betreft het land dat gelegen is tussen de Hoofdweg in het westen en de Korendijk in het oosten. Aan de noordzijde werd het begrensd door de Polleweg, aan de zuidzijde door de oude Zandtsterdijk. Het ten noorden daarvan gelegen land stond blijkens de kloostergoederenkaart van Siemens na 1594 vrijwel in zijn geheel te boek als voormalig eigendom van het klooster te Wittewierum. Ook dit land waterde via het Zandtstermaar, de Korreltocht en de Omtedazijl uit op de Omteda Tja en Kleine Tjariet.

De met de letter C gemerkte kwelder is omstreeks 1445 ingedijkt. Een flink deel daarvan was eigendom van de kloosters Bloemhof te Wittewierum en Feldwerd, die beide in deze buurt 'voorwerken' hadden (Zandtstervoorwerk en Kolholstervoorwerk).

In het Wierumer Zijlboek lezen we dat het convent van Bloemhof in het niet-dijkvestige deel van het Korendijkster zijlrecht (dat wil zeggen: ten westen van de Korendijk) de volgende percelen bezat: de *Framavenne*, de *Ykematjuch* en nog een naamloos stukje land.[62] Samen

---

60 Zie daarvoor *Zwerven door Fivelgo* 7.

61 Kooper (1939) 57-59, 65 en 98. Op p. 154 houdt hij een slag om de arm ('omstreeks 1444').

62 GrA 835-13b 816-817.

waren deze landerijen ruim 20 ha groot. Dit komt heel aardig overeen met het oppervlak van het land dat op de kloosterkaart van Siemens tussen de Hoofdweg en de Korendijk als bezit van Wittewierum is gemerkt. Het lijkt er dus op dat de *Ykematjuch* gelegen was in het gebied dat ik zojuist als de *Omtedatjuch* heb geïdentificeerd. Ik vermoed dan ook dat we in het geval van de *Ykematjuch* van doen hebben met een stukje van de in het verre verleden door de ‘Omtedacompagnie’ bedijkte kwelder.

Het halverwege de 15e eeuw in het Dorpsterzijlvest ingelaten deel van het Zandtster hamrik en de route waarlangs het Zandtster water de Eems bereikte

Ten zuiden van Leermens liep het water van ’t Zandt via het Oosterwijtwerdermaar naar de Delf (Damsterdiep).

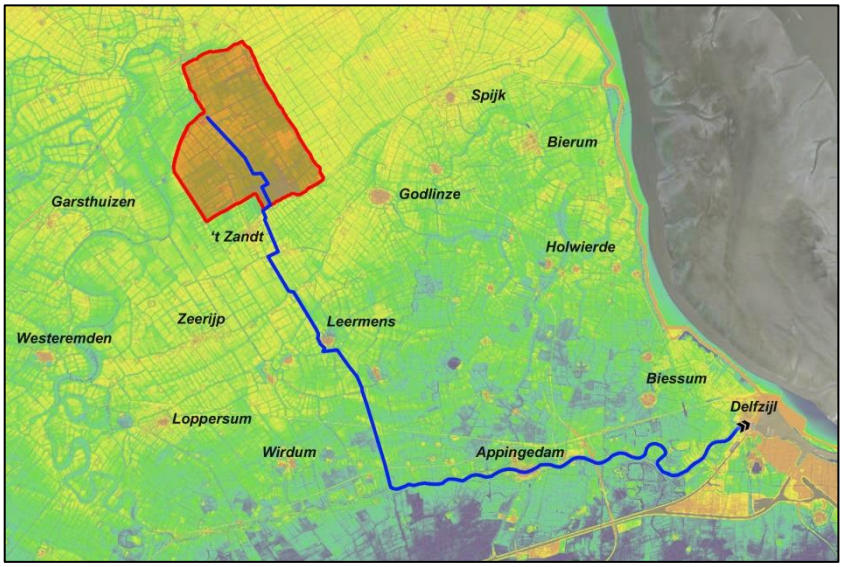

Het Oosterwijtwerdermaar was het noordelijke deel van een ‘oersloot’ die al vóór het graven van de Delf vanuit het wierdenland naar de venen van Duurswold leidde. Het ten zuiden van de Delf gelegen deel van deze oude sloot is het Garreweerstermaar, dat aanvankelijk tot in het Schildmeer heeft doorgelopen.[63]

In het bovenstaande hebben we 6 tjuche-namen voorbij zien komen: de *Alberta tiuchga*, *Tadencka tiuchga* en *Juldlenga tiuchga*, genoemd in de akte van 1317) de **Omtedatjuch* in de akte van 1444, de *Ykematjuch* in het Wierumer Zijlboek van c. 1470 en de *‘Tadekama tyucchen’* in een akte van 1476. Het is, zoals gezegd, goed denkbaar dat we de *Ykematjuch* en de *Tadekamatjuch* moeten zien als delen van veel grotere stukken land die in het verre verleden door ‘compagnieën’ waren bedijkt. Er zouden dan niet 6, maar 4 grote *tjuches* in het Zandtster hamrik zijn geweest. Het bestaan van meerdere tjuches in het kerspel ’t Zandt is – gelet op de geografische situatie ter plaatse – een gegeven dat de door Hofmann voorgestelde interpretatie van het woord *tjuche* bevestigt. Het hele gebied ten noorden van de Zandtsterdijk is in verschillende fasen op de zee veroverd. Dat gebeurde door het aanleggen van kaden of dijkjes en het graven van sloten. Daarvoor waren behalve ambitie, moed en doorzettingsvermogen ook vele handen nodig. In een tijd toen er nog geen kloosters waren die grote aantallen lekebroeders konden inzetten, zullen het vooral vrije landeigenaren zijn geweest die in samenwerking met hun buren de landaanwinning hebben aangepakt.

63 Zie hiervoor *Landschap lezen* 4*: ‘*Delf en Damsterdiep. Van tochtsloot tot levensader’, op www.vanlauwerstoteems.nl.

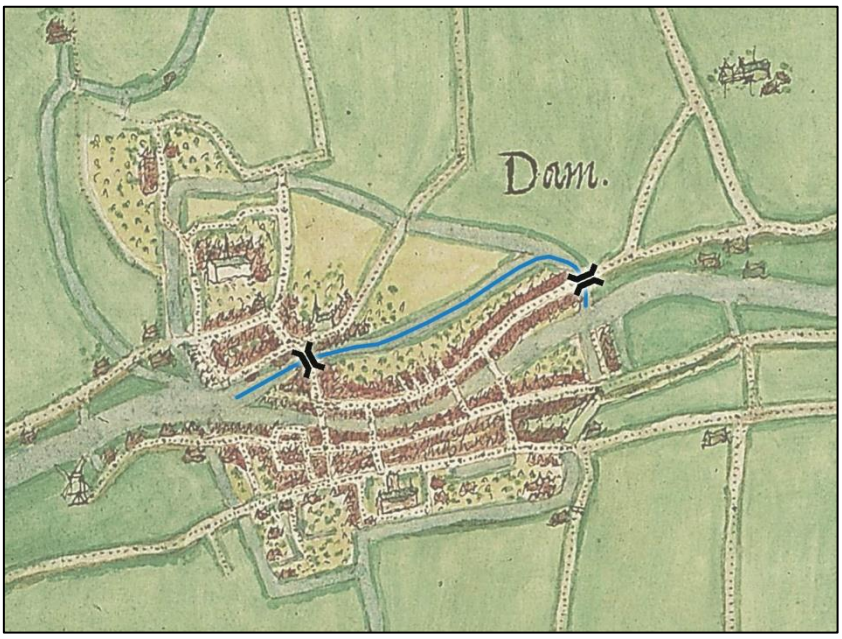

Plattegrond van Appingedam door Jacob van Deventer met de bruggen die door de Zandtsters moesten worden gebouwd

Uit: Biblioteca Nacional de España, Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte III[64]

Links de Zandtsterpijp, rechts de Solwerderbrug.

De door de Zandtsters uit te graven gracht, het latere Kattendiep, is met een blauw lijntje gemarkeerd.

4.2 Twee bruggen en een gracht in Appingedam

Aan het slot van dit deel moeten we aandacht schenken aan de tegenprestatie die de ingelaten *Sandzaters* ten voordele van het Dorpsterzijlvest moesten leveren. Volgens de akte van 25 mei 1444 moesten ze in Appingedam twee bruggen bouwen (en 'ten eeuwigen dage' onderhouden), elk met een breedte van 20 voet (6 meter), en ook een gracht in die plaats uitgraven.

Met de twee tillen zijn de latere Zandtsterpijp en de Solwerdertil bedoeld.[65] De Zandtstertil of -pijp lag destijds in de weg die van Appingedam naar Holwierde liep (nu Gouden Pand, Koningstraat, Stationsweg) en overbrugde een kanaal ('*graffte*') waarmee het Kattendiep bedoeld moet zijn. Het Kattendiep, dat ook wel Zandtsterdiep werd genoemd,[66] is in 1966 gedempt; de Zandtstertil lag op de plaats waar het Gouden Pand op de Koningstraat uitkomt. De Solwerdertil heeft ten noordoosten van het perceel Solwerderstraat 110 gelegen. Aan de relatie met het kerspel 't Zandt herinnert de naam waarmee de Solwerdertil in een tekst uit 1601 wordt aangeduid. Daar heet deze brug de *Sanster Oostertille.*[67]

Toen in 1464 het zuidelijke deel van het voormalige Oosterniezijlvest (waartoe Garsthuizen, Westeremden, Zeerijp en een deel van 't Zandt behoorden) in het Slochterzijlvest werd ingelaten, werd bepaald dat ook de ingelanden van die gebieden de brug *yn Holwyrder wech by den Dam dar die Heeck sal doer gaen,* moesten bouwen en onderhouden.[68] Het heeft er dus alle schijn van dat de Zandtsters toen nog niet hadden voldaan aan de hun 20 jaar tevoren opgelegde verplichting om de westelijke brug in Appingedam te bouwen.[69] Overigens wordt hier verwarring gesticht door de schrijver-samensteller van het Wierumer

64 http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000015403.
65 Zie Siemens (1974) 46.
66 Hoft (1990) 132.
67 GrA 708-273 (1601).
68 GrA 708-435 reg.nr. 34.
69 GrA 708-435 reg.nr. 34 (1464).

Zijlboek. Deze deelt mee dat de in 1464 ingelaten gebieden (Westeremden c.a. dus) *beide* bruggen in Appingedam moesten onderhouden.[70] Het is niet uitgesloten dat hij de in zijn tijd geldende praktijk weergaf, maar hij kan zich ook wel vergist hebben. In elk geval staat het zo niet in de originele akte van 1464. Daarin wordt alleen melding gemaakt van de westelijke brug.

De woorden ‘*dar die Heecke sal doer gaen’* zijn op het eerste gezicht niet helemaal duidelijk. Slaat de toekomende tijd op de brug die nog gebouwd moet worden, of heeft hij betrekking op de Heekt die nog moet worden gegraven of hergraven? Daarbij komt dat we bij de Heekt toch in de eerste plaats aan een natuurlijke waterloop denken, en niet aan een *graffte* (kanaal). Maar dat is wel het woord waarmee in de akte van 1444 de watergang wordt aangegeven die de Zandtsters moesten overbruggen.

Ook de bepaling over het uitgraven van de gracht roept vragen op. Er staat dat de Zandtsters die gracht ‘weer’ moesten schoonmaken en ‘opzuiveren’ waar het nodig was, en ook *luttickheel* (‘een beetje’) graafwerk moesten doen ‘waar het nuttig is’. Overigens zouden de Zandtsters in het vervolg ook wat dit aangaat niet meer hoeven te doen dan de andere ingelanden van het Dorpsterzijlvest. Het lijkt er dus op dat de Zandtsters een oude, maar in onbruik geraakte en vervallen waterloop geschikt moesten maken om als afvoerkanaal te dienen. Wat daarvoor de reden kan zijn geweest is voorlopig niet duidelijk. Zou de leiding van het Dorpsterzijlvest beducht zijn geweest voor het meerdere water dat door de inlating van de *Omtedatjuch* door de Delf moest worden afgevoerd, en was ze bang dat dit in Appingedam overlast zou kunnen veroorzaken?[71] Of zagen de Damsters hier een mooie gelegenheid om het ten noorden van de Delf gelegen deel van Appingedam van een ordentelijke gracht te voorzien?

Driesprong Koningstraat (voorgrond)-Gouden Pand te Appingedam.

Het in 1966 gedempte Kattendiep liep evenwijdig aan de Koningstraat; tussen de beide houten paaltjes heeft de brug gelegen.

We zagen zojuist dat de watergang waarover de Zandtsters een brug moesten leggen, in 1464 ‘*die Heke’* werd genoemd. Zou het latere Kattendiep een vervallen zijtak van de Heekt zijn? Ik heb niet de moed en de gelegenheid om het onderzoek in te stellen dat nodig is om deze vraag te kunnen beantwoorden. Maar de vermelding van de *Heke* doet mij wel denken

[70] GrA 835-13b, 816.

[71] Zo staat het op de Wikipediapagina over het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen (gezien op 16 april 2019).

aan een toponiem dat nergens anders wordt aangetroffen dan éénmaal in de kroniek van Wittewierum: *Hechissel*.

Vele onderzoekers denken dat hiermee een zijl in de Heekt is bedoeld.[72] Op taalkundige gronden lijkt me dit erg onwaarschijnlijk. Om van 'Heekt-zijl' *Hechissel* te kunnen maken moeten we aannemen dat iemand zich vergist heeft bij het afschrijven van een originele tekst. Dat komt weliswaar vaak voor, maar een fout mogen we pas veronderstellen wanneer er echt geen andere acceptabele verklaring te bedenken is. In dit geval is die er wel. Ik knoop daarvoor aan bij de context waarin dit toponiem wordt vermeld. De bewuste passage gaat over een gewelddadige ruzie tussen aanzienlijke Fivelgoër families over het uitoefenen van het redgerschap. Het conflict speelde zich af in het jaar 1285. Jaarlijks moesten nieuwe redgers worden aangezworen en dat gebeurde volgens traditie op de zondag die volgens onze bron '*skeynesmandeig'* werd genoemd in de centrale plaats van Fivelgo, Appingedam. Die plaats wordt in deze passage aangeduid als *Forum*, een woord dat niet alleen 'markt', maar ook 'gerechtsplaats' betekent. De partijen kwamen echter niet bij elkaar in *Forum*, maar *in Hechissel*. Als hiermee een zijl zou zijn bedoeld, zou er in het Latijn niet het voorzetsel *in* hebben gestaan, maar *apud* of *juxta* ('bij').[73] Dat de ontmoeting niet in Forum plaatsvond maar in Hechissel, heeft ongetwijfeld te maken met de plannen die de betrokkenen voor deze dag hadden: ze kwamen niet om de voorgeschreven formaliteiten netjes af te werken, maar wilden vechten. In Hechissel stelden beide partijen zich in slagorde tegenover elkaar op en kwam het tot een gevecht, ofschoon vijf geestelijken en brave leken nog wel geprobeerd hebben een treffen te verhinderen.[74]
De afloop van de strijd en de smadelijke vlucht van de man die er de oorzaak van was, doen er in dit verband niet toe; waar het om gaat is dat *Hechissel* waarschijnlijk een dicht bij Appingedam[75] gelegen open ruimte was die meer geschikt was als *war theatre* dan Forum.

De verleiding is groot om deze open ruimte ook in overdrachtelijke zin te gebruiken en er enkele speculaties over de oude topografie van Appingedam aan vast te knopen. Ik geef mijn gedachten – die niet gebaseerd zijn op uitvoerig onderzoek en nogal afwijken van wat overal te lezen staat – voor wat ze waard zijn.

Zouden we *Hechissel* niet kunnen interpreteren als 'Heekt-eiland'? Hiertegen kan men aanvoeren dat *issel* geen Fries woord is, dat het niet in Oudfriese teksten voorkomt en dat het ook niet in het Middelnederduitse woordenboek te vinden is. Dat klopt. Maar in gevallen als dit is het steeds de vraag of het ontbreken van een woord in de woordenboeken aantoont dat het betreffende woord niet heeft bestaan. Wie gewend is met originele teksten om te gaan, weet dat er wel heel veel in de woordenboeken staat, maar lang niet alles. We kunnen dus niet op voorhand uitsluiten dat het in het Oudhoogduits, Oudfrans en Engels wel bestaande woord *isel* of *isle* (uit het Latijnse *insula*) op de een of andere manier in Fivelgo terecht gekomen is. We weten dat er al in het eerste millennium handelsconnecties waren

---

72 Acker Stratingh (1869) 51, Jansen en Janse (1991) 465 noot 39, Ehbrecht (1974) 11 noot 10, Knottnerus (2008) 63 en De Boer (2009) 9. Het is mij een raadsel hoe Menso Alting bij het woord *Hechissel* aan het Eesterrecht kon denken. Zie Alting (1701) 82.

73 Jansen en Janse (1991) 562-564: *Nam in die praenotato non in Foro sed in Hechissel convenerunt* ('Want op de hiervoor genoemde dag kwamen ze niet in Forum maar in Hechissel bij elkaar').

74 Jansen en Janse (1991) 564: *ibique hinc inde aciebus directis. Cum quinque religiosi et probi seculares ad concordiam inducere non possent potentes utriusque [...] statim rapido impetu commissum est praelium.*

75 Niet bij Bierum, zoals Ehbrecht meent te weten (a.w.)

tussen *Frisia* en de Britse eilanden en dat het woord *isle* (‘eiland’) daar op zijn laatst aan het eind van de 13e eeuw in geschreven bronnen opduikt. Ter adstructie van de ‘Engelse connectie’ mag niet onvermeld blijven dat in de dertiende eeuw de Engelse mark sterling ook in de Friese landen als rekeneenheid werd gebruikt en dat de Engelse koning in 1258 de Groningers in bescherming nam en hun vrije toegang tot de Engelse havens vergunde.[76]

We zagen zojuist dat de later als ‘Kattendiep’ aangeduide watergang in 1464 *Heke* heette. Zou met het ‘Heekt-eiland’ de aan het eind van de 13e eeuw ongetwijfeld nog open ruimte zijn bedoeld tussen deze *Heke* en de Delf? Het ten zuiden van de Delf gelegen gebied met de Dijkstraat, de Wijk en de Damster kerk, zal dan de plaats zijn geweest die met *Forum* werd aangeduid. Deze benaming komen we voor het eerst tegen in een bron die een gebeurtenis beschrijft die zich in 1224 heeft voorgedaan.[77]

Blijft natuurlijk de vraag wat voor watergang in 1444 uitgegraven moest worden. Was dat een oude natuurlijke maar vervallen waterloop – hetgeen de in 1464 genoemde naam *Heke* zou verklaren – of was het een (eveneens vervallen) gegraven kanaal (*graffte*) dat in verbinding stond met de Heekt en om die reden ook *Heke* kon worden genoemd?

Zekerheid kan ik niet geven, maar het is wel mogelijk een serie plaatjes te laten zien waarop de mogelijke ontwikkeling in beeld is gebracht. Daarvoor is het nodig ook nog eens naar de ontstaansgeschiedenis van de Delf te kijken die eerder in *Landschap lezen* 4 aan de orde is geweest.

Vóór c. 900 (?): Appingedam en de Heekt

Het plaatje is gemaakt op basis van een in 1983 door het *Institut für vergleichende Städtegeschichte* te Münster gepubliceerde plattegrond (GrA 817-3942). Daarvoor is de kadastrale minuut van 1832 als uitgangspunt genomen.

De grijze lijnen zijn waterlopen die wel op de kadastrale minuut van 1832 staan, maar omstreeks 900 nog niet bestonden.

Links van het midden zien we de Heekt naar het noorden stromen. Het lijkt erop dat dit riviertje in de venen ontsprong en uit de richting van Oling kwam. Hoe zijn loop bij Appingedam precies is geweest weten we niet. Zeker is wel dat het ten oosten van de Wierde (de hoogte linksboven) heeft gelopen.

De kleuren zijn gebaseerd op moderne hoogtegegevens. In de periode die vooraf ging aan de ontginning van de venen, zijn de verhoudingen totaal anders geweest. In het ten zuiden van Appingedam gelegen veengebied moet de bodem veel hoger hebben gelegen, zodat het water vanzelf naar het noorden stroomde. Verder suggereren de kleuren op het plaatje een vrij spectaculair reliëf. We moeten daarbij bedenken dat de hoogteverschillen in de loop van de tijd eerder groter zijn geworden dan afgenomen. De

76 GrA 2100-51; gedrukt OGD I 124.
77 Jansen en Janse (1991) 162.

bewoningsgeschiedenis van Appingedam is lang en de nederzetting is herhaaldelijk met de grond gelijk gemaakt en weer opgebouwd. Het gevolg daarvan is dat zich een dikke 'mestlaag' op de oorspronkelijke bodem heeft gevormd. Het lijkt echter wel zeker dat de plaats waar Appingedam is ontstaan vergelijkbaar is met het bultje dat we nu als de Wierde kennen.

$*h_2ek^weh_2$-

Over de herkomst van de waternaam *Heekt* of *Heke* kan verschillend worden gedacht. Aangenomen wordt wel dat het woord is afgeleid van het Oud-Friese **haka* 'hoek, haak' en als zodanig verwant is met de naam voor de vissoort heekt en voor het Duitse *Hecht*, Middel-Nederduits *heket* 'snoek'.
In het etymologisch woordenboek van Philippa e.a. vond ik een ander aanknopingspunt onder het woordje *'a'* ('stromend water, riviertje'), dat we in onze eigen omgeving tegenkomen in de Drentsche Aa, de Dokkumer Ee en de Scharmer Ae. *'A'* wordt afgeleid van het door taalkundigen gereconstrueerde proto-germaanse woord **ahwō*-, dat ook de voorloper is van het Latijnse *aqua* en het Hoogduitse *Ache*. Alles zou zijn terug te leiden tot een proto-indoeuropese grondvorm $*h_2ek^weh_2$-.
Deze afleiding en de mogelijke verklaring voor de plaatsnaam Egmond ('monding van de Egge' waarbij 'Egge' de naam is van een waterloop) doen me aan de Heekt denken. Net als Fivelgo ligt Egmond in een gebied waar in het verre verleden Fries werd gesproken.

In *Landschap lezen* 4 heb ik een poging gedaan de ontstaansgeschiedenis van de Delf (de voorloper van het Damsterdiep) te beschrijven. Volgens de daar gegeven reconstructie is het stuk Delf ten oosten van de Heekt het oudste deel van dat kanaal en dateert het uit de 10^{e} of zelfs 9^{e} eeuw. De reden voor het graven van dit kanaal(tje) was de wateroverlast die moet zijn ontstaan in de zone tussen het hoge wierdenland en het nog niet ontgonnen hoogveen in het zuiden. De overlast was het gevolg van de ontginningen die de bodem in deze zone hadden doen dalen. In de laagte tussen wierden en veen hoopte zich water op dat niet langs natuurlijke weg kon afstromen. Via het nieuwe kanaaltje werd het water van de Heekt naar de Eems afgevoerd.

In *Landschap lezen* 2 heb ik laten zien dat ter weerszijden van het Centrale Woldland hetzelfde is gebeurd. Daar werden de Oude Ae en het Westerwijtwerdermaar gegraven om een 'zijdelingse' afwatering mogelijk te maken.

Ik neem aan dat vanaf de Heekt een afleidingskanaal in oostelijke richting is gegraven langs een strakke lijn die de mediaan vormt van de later door eb en vloed gevormde kronkels. Het oostelijke uiteinde van die lijn valt precies samen met een sloot ten westen van het voormalige huis Ringenum tussen Tuikwerd en Farmsum. Dat kan haast geen toeval zijn. Het lijkt erop dat daar een spoor van de 'oer-Delf' bewaard gebleven is en dat dit spoor als uitgangspunt heeft gediend voor de verkaveling van het betreffende gebied. In elk geval is die sloot de as van het ten westen van Ringenum gelegen land.

De ‘oer-Delf’ tussen de Heekt en Ringenum

De ‘oer-Delf’ (aangegeven met een strakke blauwe lijn) is vanaf de Heekt in het westen in oostelijke richting gegraven, kruist een kunstmatige en een natuurlijke waterloop en komt bij het latere Ringenum uit in een kreek, die zelf in de Eems uitmondt.

Ten westen van Ringenum wordt de verkaveling bepaald door een sloot die precies op het tracé ligt van de ‘oer-Delf’.

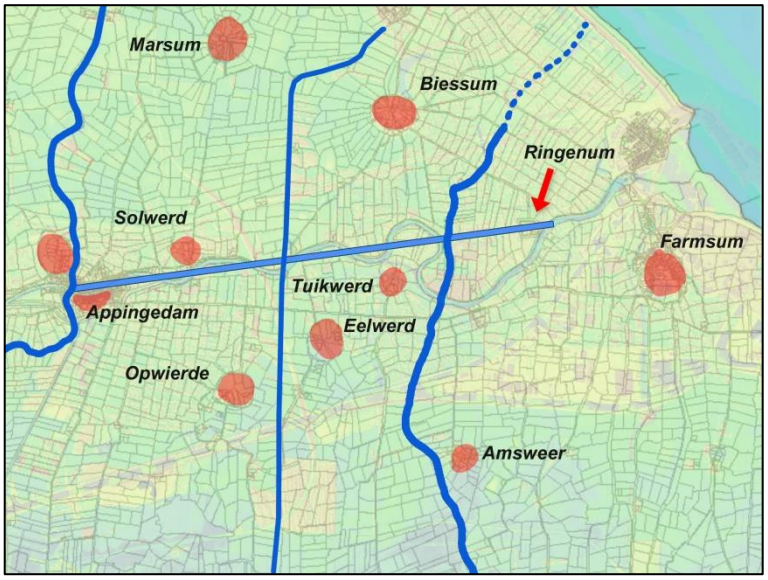

Op zijn weg naar het oosten kruiste het afwateringskanaal een andere gegraven watergang, het Uitwierdermaar-Eelwerdermaar (een van de Fivelgoër ‘oersloten’), en een natuurlijke waterloop, de Leesk.
Nadat het eerste stuk van de Delf was gegraven, heeft het waarschijnlijk niet erg lang geduurd voordat het kanaal vanaf de Heekt in westelijke richting is doorgetrokken tot het punt waarop het aansloot op de ‘oersloot’ Oosterwijtwerdermaar-Garreweerstermaar, even ten oosten van Ekenstein.

Na c. 900: de Heekt afgeleid

De rechte blauwe lijn stelt het westelijke deel voor van de ‘oer-Delf’ die op het vorige plaatje in zijn volle lengte is ingetekend. Met een vaag lijntje is aangegeven hoe het later in westelijke richting is verlengd.

In het ten noorden van de ‘oer-Delf’ gelegen deel van de Heekt is de stroomrichting omgedraaid: het water daarin stroomt nu naar het zuiden.

Het is niet duidelijk hoe het punt bepaald is vanaf waar men de Heekt naar het oosten heeft afgeleid. Mogelijk heeft het te maken met de omstandigheid dat zowel de Wierde als het bultje van Appingedam toen al bewoond waren en heeft men eenvoudig een punt

halverwege beide bewoonde bultjes gekozen.[78] De situatie lijkt op het eerste gezicht sterk op die van het Winsumerdiep, zij het dat daar geen oorspronkelijke waterloop moest worden afgeleid. Ook het Winsumerdiep moet al uit het eerste millennium dateren en is in eerste instantie gegraven als een kaarsrecht ontwateringskanaal tussen de wierden van Winsum en Obergum.

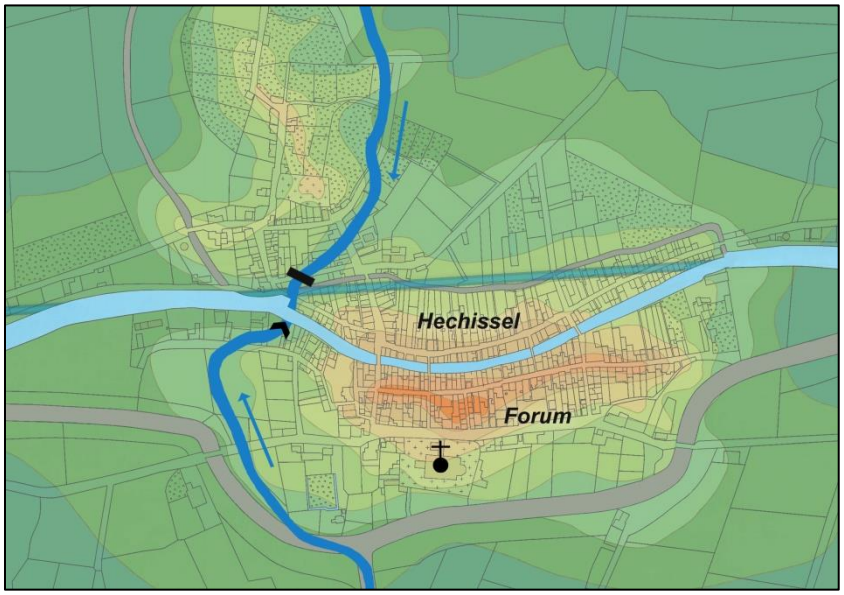

c. 1100: een dam en een zijl

Het via de 'oer-Delf' in- en uitstromende water heeft van het strakke kanaaltje een brede slingerende bedding gemaakt. Bij Appingedam is van de eigenlijke 'oer-Delf' niet meer dan een spoor overgebleven. Op de plaats waar de 'noordelijke Heekt' in de Delf uitkomt, is een dam gelegd; bij de monding van de 'zuidelijke Heekt' ligt een zijl.

De mogelijk in de late 9e of vroege 10e eeuw gegraven 'oer-Delf' stond in open verbinding met de zee, zodat de getijden daarin vrij spel hadden. Het gevolg daarvan was dat zich vervaarlijke kronkels vormden. Het is echter denkbaar dat een spoor van het oorspronkelijke kanaal water bleef voeren. Daarom is op het kaartje behalve het (lichtblauwe) tracé van de kronkelende Delf ook dat van het oude kanaaltje aangegeven, dat wellicht nog met de Heekt in verbinding stond en de noordelijke strook langs de kronkelende Delf tot een langgerekt eiland maakte. Op het kaartje is deze strook aangeduid als *Hechissel* ('Heek-eiland'). Dat zou de plek kunnen zijn waar in 1285 strijd geleverd werd tussen de clans die elkaar het recht op het redgerschap betwistten.

In de loop van de tijd was de zone ter weerszijden van de Delf meer bewoond geraakt en was ook het veengebied verder tot ontwikkeling gebracht, met bodemdaling tot gevolg. De gebruikers van de lage landen werden bij de ontwatering van hun landerijen gehinderd doordat het uit het hogere wierdengebied aangevoerde water 'voorkroop'. Wanneer het eb was, stroomde eerst het water van de hogere gronden af en pas als de druk uit die richting weg was, kwamen de 'lagelandsters' aan de beurt.
Hetzelfde probleem zagen we in het Centrale Woldland en is beschreven in *Landschap lezen* 3. Daar stroomde het water van de hogere landen bij Middelstum en Westerwijtwerd via de Deel (het stuk Boterdiep tussen Onderdendam en Fraamklap) naar het westen en verhinderde bij Onderdendam de afstroom van het water uit de omgeving van Bedum en Menkeweer. De oplossing die daar is gevonden bestond uit het leggen van een dam of drempel in de Deel. De dam voorkwam de vrije afstroom van het water van de hoge gronden

[78] In Appingedam is een bodemvondst gedaan die bewoning in de 10e eeuw aannemelijk maakt.

en schiep daardoor voor het lage land de mogelijkheid om als eerste van de eb gebruik te maken.

Hetzelfde lijkt bij Appingedam te zijn gebeurd. Ten noorden van de plek waar de Heekt vanuit het noorden in de Delf uitmondde, is een dam of drempel gelegd. Het vanuit het zuiden komende ‘lagelandster’ water kon daardoor gemakkelijker worden afgevoerd.

Om de afstroom daarvan te reguleren is aan de zuidzijde van de Delf, waarschijnlijk al in de 12e eeuw, een zijl gelegd. Dit kunstwerk is gebouwd in samenhang met de aanleg van de zuidelijke dijk langs de Delf die een einde maakte aan het vrije kronkelen van deze waterloop.

De op het plaatje getekende ‘Oudezijl’ is de voorganger van de ‘Heer Boltenzijl’ die later ten oosten van Appingedam is gebouwd en op zijn beurt weer is vervangen door de nog weer oostelijker gelegen Wold- of Branderzijl.[79] Het Woldzijlvest, dat via deze zijlen afwaterde, maakte deel uit van de organisatie van de Acht Zijlvesten, die dateerde uit de tijd dat er nog geen zeesluizen waren bij Winsum en het latere Delfzijl. Via de acht zijlen waaraan de organisatie van de Acht Zijlvesten zijn naam ontleende, loosden de lage landen van het Centrale Woldland en Duurswold op zee. Na 1300, toen de zeesluizen bij Winsum en Delfzijl waren gebouwd, bleven de acht sluizen in gebruik als ‘binnenzijlen’.[80]

Op het kaartje is het ten zuiden van de Delf gelegen deel van Appingedam aangegeven als *Forum* (‘markt’ of ‘gerechtsplaats’).
Toen Olivier van Keulen in 1224 door Fivelgo trok om deelnemers te werven voor de kruistocht van keizer Frederik II, preekte hij niet alleen in de hoofdplaatsen van de Fivelgoër proosdijen of dekenaten (Loppersum en Farmsum), maar ook *in Foro* (‘op de markt’), waarmee dan de tussen beide plaatsen gelegen handelsnederzetting Appingedam is bedoeld.[81] In dezelfde tijd werd deze plaats ook al *Appengadomme* genoemd en gold als hét centrum van Fivelgo, waar de algemene vergaderingen van de Fivelgoërs werden gehouden.[82]
Appingedam had zijn centrumfunctie onder meer te danken aan het verval van Garrelsweer. Die plaats leek halverwege de 11e eeuw nog een toekomst te hebben als haven- en marktplaats,[83] maar door het dichtslibben van de Fivel was dit perspectief verdwenen. De 6 km oostelijker gelegen nederzetting bij de dam in de Heekt was door zijn ligging op een kruispunt van waterwegen een voor de hand liggende centrale plaats waar gehandeld en vergaderd kon worden. Bovendien had hij een goede verbinding met de open zee.

---

79 In de tekst van een overeenkomst uit 1534 wordt een plek ten westen van Appingedam aangeduid als gelegen *‘up den Olden Zijl’* (GrA 724-16 reg.nr. 5). Via deze Oudezijl had het Woldzijlvest uitwatering op de Delf. Zie Siemens (1974) 54.

80 Een overzichtskaartje van het gebied van de Acht Zijlvesten vindt men in *Landschap lezen* 4, p. 50 op www.vanlauwerstoteems.nl.

81 Jansen en Janse (1991) 162.

82 Lambooij en Mol (2001) 356: *in communi cetu omnium Fivelgonum in Appengadomme* (‘in de algemene vergadering van alle Fivelgoërs in Appingedam’). Ook in 1317 wordt Appingedam genoemd als de plaats waar de algemene vergadering van de Fivelgoërs plaatsvindt (OGD 254; zie Bijlage 2).

83 OGD 24 (1057).

Halverwege de 15e eeuw

Appingedam met de Zandstertil, het Kattendiep (de Heke) en de Solwerdertil.

1 Gouden Pand
2 Koningstraat
3 Stationsstraat
4 Solwerderstraat

Aan de zuidzijde is de Oudezijl vervangen door de 'Heer Boltenzijl' ten oosten van Appingedam. Via die zijl komt ook het door de Groeve uit de richting van het Schildmeer aangevoerde water in de Delf uit.

Het is niet helemaal duidelijk wat in 1444 precies de bedoeling is geweest.
De Zandtsters moesten een blijkbaar al bestaande *grafft* schoonmaken, een nieuw stukje graven en twee bruggen leggen. De uit te graven gracht kan alleen de later 'Kattendiep' genoemde watergang zijn en ook over de beide bruggen kan geen twijfel bestaan: het gaat om de Zandtstertil aan het eind van het Gouden Pand en de Solwerdertil aan de oostkant van Appingedam. Maar wat voor gracht was de watergang die de Zandtsters moesten schoonmaken? Waar moesten de Zandtsters een nieuw stukje kanaal graven en hoe is het verklaarbaar dat de watergang die onder de Zandtstertil doorging in 1464 *Heke* werd genoemd?

Ik kan maar één verklaring bedenken. Die gaat zo.
De 'oer-Delf' is in de loop van de tijd gedegradeerd tot een sloot die alleen van belang was voor de eigenaren en gebruikers van de percelen aan de noordzijde van de Solwerderstraat. Dit kan het feit verklaren dat het Kattendiep een wat rommelig tracé heeft, maar wel de algemene richting van de 'oer-Delf' volgt. De sloot had in het westen aansluiting op de monding van de Heekt, vlakbij de plaats waar deze zelf in de Delf uitkwam.
Halverwege de 15e eeuw wilden de Damsters hun plaats aan de noordzijde voorzien van een fatsoenlijke gracht. Daartoe moest de 'rommelige sloot' worden uitgegraven en moest aan de Solwerder kant een nieuwe aansluiting worden gemaakt op de Delf. Mogelijk is bij deze gelegenheid de monding van de Heekt helemaal afgesloten. Doordat het Kattendiep in open verbinding stond met de Heekt, kon deze watergang in 1464 *Heke* genoemd worden. Later – wellicht omstreeks 1500 en in samenhang met de omlegging van de Heekt langs de westzijde van de Wierde – is er ook aan de westzijde een verbinding gemaakt tussen de Delf en het Kattendiep (tussen het Bolwerk-Koningstraat en de Cornelis Albertsstraat).

Stationsstraat te Appingedam met brug over het Kattendiep (c. 1910)

(GrA 1173-54.19)

We kijken naar het noorden.

Kattendiep Appingedam

We kijken vanaf de Stationsstraat naar het oosten.

Het gebied ten noorden van het in 1966 gedempte Kattendiep is eeuwenlang onbebouwd gebleven. De parkeerplaats op de achtergrond is een restant van deze open ruimte.

De duistere passage in de akte van 1444 over het graven van een nieuw stukje gracht zou betrekking kunnen hebben op het ‘Solwerder einde’ van de watergang. Ten oosten van de Stationsstraat wijkt de loop van het Kattendiep steeds sterker af van het veronderstelde tracé van de ‘oer-Delf’. De reden daarvan zal zijn dat de gracht moest meebuigen met de bebouwde percelen aan de noordzijde van de Solwerderstraat. Het tracé van de ‘oer-Delf’ kon daar niet meer worden gevolgd, zodat men een nieuwe loop moest vaststellen. Dat is wat bedoeld kan zijn met de passage waarin staat dat de Zandtsters een stukje moesten graven *‘daer’t oorbaerlick is’* (‘waar het nuttig is’).

Waar de Solwerdertil lag en het Kattendiep in de Delf uitkwam

De brug lag tussen de rode en blauwe auto; de gebogen lijn van rode bakstenen markeert de monding van het Kattendiep.

Vooral het laatste stuk van dit verhaal is moeilijk te volgen. Om die reden laat ik de ontwikkeling nog eens zien, nu met bijzondere aandacht voor de waterloopkundige situatie.

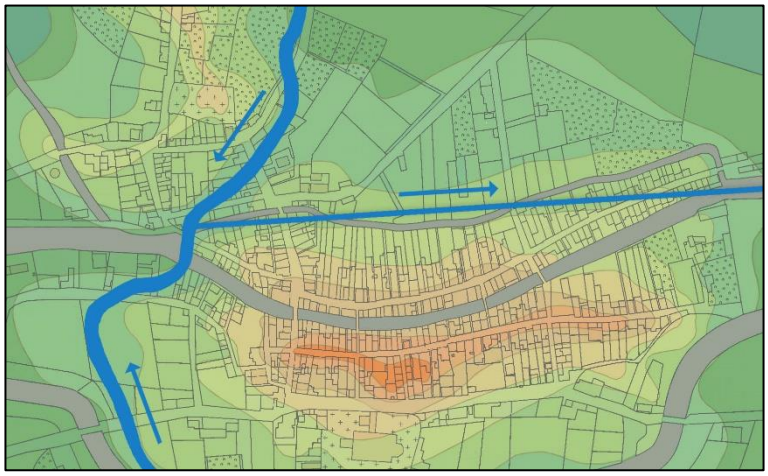

De 'oer-Delf' is vanaf de Heekt gegraven langs een op Ringenum lopende lijn (9e eeuw?).

Latere waterlopen hebben een grijze kleur.

De Delf – lichtblauw gekleurd – is gaan kronkelen; in het noordelijke stuk van de Heekt is een dam of drempel gelegd, in de zuidelijke een zijl (Oudezijl)
(12e eeuw).

Het Kattendiep is gegraven, de Zandtstertil en Solwerdertil zijn gelegd, de monding van de Heekt is afgedamd, al het water van de Heekt loopt nu via het Kattendiep naar het oosten en komt daar in de Delf uit. Het uit het zuiden komende water mondt niet langer via de Oudezijl uit, maar wordt naar de Heer Boltenzijl ten oosten van Appingedam geleid (15e eeuw).

De nieuwe Heekt (links op het plaatje) is gegraven en de oude Heekt is vervallen. Op de plek waar de oude Heekt in de Delf uitkwam, is een aansluiting gemaakt tussen de Delf en het Kattendiep (16e eeuw).

Onderdendam en Appingedam

De overeenkomst tussen het Hunsingoër Onderdendam en het Fivelgoër Appingedam is frappant.

Beide plaatsen liggen op een plek waar water vanuit drie windrichtingen bij elkaar komt en via een vierde naar zee stroomt. Beide zijn gelegen aan een oeroud afwateringskanaal (Winsumerdiep en Delf) en het water dat er samenkomt is afkomstig van hogere en lagere landen. Bij beide plaatsen is een dam of drempel gelegd om het water van de hogere gronden op te houden en op die manier de lagere landen in staat te stellen hun water kwijt te raken. De dam bij Onderdendam lag waarschijnlijk in het huidige Boter- of Uithuizerdiep, even ten oosten van de plaats waar het vanuit Bedum komende Boterdiep in het Winsumerdiep uitkomt; bij Appingedam lag de dam in de Heekt, even ten noorden van de plek waar die rivier in de Delf uitmondde.

Ook de plaatsnamen hebben dezelfde (Oudfriese) vorm: *Uldernadomme* en *Appengadomme*. Het toponiem *Uldernadomme* komt al voor in de Hunsingoër keuren van 1252.[84] Over de betekenis van dat woord en de manier waarop daaruit 'Onderdendam' kon ontstaan heb ik eerder geschreven in *Landschap lezen* 3 en *Tweestromenland*.[85]

Het toponiem *Appengadomme* komen voor het eerst tegen in de kroniek van het klooster Mariëngaarde ('leven van Sibrandus'), en wel in een passage die gaat over gebeurtenissen die omstreeks 1224 plaatsvonden.[86] Ook abt Menko van Wittewierum gebruikt dit toponiem wanneer hij een episode beschrijft die zich in 1253 – dus vrijwel gelijktijdig met de vaststelling van de Hunsingoër keuren – afspeelde.

We zagen dat *Forum* of *Appengedomme* de plaats was waar de Fivelgoërs hun algemene vergaderingen hielden. Hetzelfde was het geval met Onderdendam. De Hunsingoërs hielden hun 'warven' (vergaderingen) in die plaats en hier was het dat 'vanouds' de inwoners van het Centrale Woldland en het Hunsingoër Oosterambt terechtstonden.[87]
Ook in latere eeuwen zijn de twee plaatsen regionale centra gebleven, zowel in de rechterlijke als in de bestuurlijke organisatie. In Onderdendam zetelde het bestuur van het waterschap Hunsingo, in Appingedam dat van het waterschap Fivelingo.

Je kunt dus zeggen dat Appingedam voor Fivelgo is wat Onderdendam voor Hunsingo is. Maar er is ook een groot verschil tussen beide plaatsen. Anders dan Appingedam is Onderdendam nooit een handelscentrum geworden, heeft nooit stedelijke ambities gehad en is ook nooit een concurrent van de stad Groningen geweest.

---

84 OGD 118 (1252).
85 Zie www.vanlauwerstoteems.nl.
86 Jansen en Janse (1991) 388.
87 Zie de tekst van de Hunsingoër keuren: *tha Waldmon and thet Asterombechte tha hebbat al te riuchte stenden et Uldernadomme.*

Bijlage 1

Akte van 25 juli 1317

GrA 708-59, reg.nr. 32; Register Feith 1317.4; gedrukt: '*Oorkondeboek van Groningen en Drente'* (OGD) 254

Het voor de onderstaande tekst gebruikte afschrift staat in een boek dat 'Register van "fundatiebrieven" wordt genoemd' en akten bevat betreffende het zijlvest der Drie Delfzijlen uit de periode 1285-1751. Het boek is een afschrift van een register dat in de 18e eeuw bij de Hoge Justitiekamer is ingeleverd.

Boven de tekst is door de uitgevers van het oorkondenboek de volgende kopnoot gezet:

Hayco, abt van Wittewierum, geeft met de gezworenen een verordening op het bedijken van nieuw aangewonnen land te 't Zandt, welke bekrachtigd wordt door de overheden van Fivelgo. 25 juli 1317.

Andere uitgaven van het stuk vindt men in R.K. Driessen, *Monumenta Groningana* I 78-82 en Karl von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (Berlin 1840) 290.

Het stuk is door Kooper besproken onder nr C-4a (*Waterstaatsverleden*, 150-151).

De grammaticale en andere fouten in de tekst zijn waarschijnlijk het gevolg van vergissingen die gemaakt zijn door degene die het afschrift maakte waarop deze tekst berust.

[1] Quoniam quae geruntur in tempore, nisi per scripti salventur memoriam, de facili cum tempore evanescunt, consultum est utiliter et provisum in publica scripta redigere, quae (debent) in post futura saecula veritati testimonium perhibere.

Aangezien de dingen die in de tijd gebeuren gemakkelijk mettertijd kunnen verdwijnen wanneer ze niet door het geheugen van het schrift worden bewaard, wordt het nuttig en wijs geacht om ze in openbare teksten vast te leggen die in de komende eeuwen (moeten) dienen als getuigenis van de waarheid.

De grammatica van deze zin deugt niet, maar de betekenis is wel duidelijk. Een Nederduitse variant van dezelfde inleidende frase vinden we in de akte van 1444, waarbij een gedeelte van het kerspel 't Zandt wordt ingelaten in het Dorpsterzijlvest.

[2] Sciant igitur tam praesentes quam futuri, quod cum intentio civium Sondensium circa novum aggerem in novalibus construendum versaretur, miserunt itaque nuntios in Floridum Ortum vocantes dominum Hayconem abbatem, ut eorum consilium regeret et foveret, qui in omnibus novalibus ad praedictos cives spectantibus cum suo conventu eorum tertius confrater in omni labore et hereditate exstitit et possessor, qui cum venisset, per illum et athamonnos talis ordinatio unanimiter est concepta et ab omnibus inviolabiliter observanda.

Laten dan de tijdgenoten en zij die na ons komen weten dat de Zandtsters, toen zij bezig waren met hun plan om een nieuwe dijk in het nieuwe land te bouwen, boden stuurden naar Bloemhof om heer Hayco, abt, te roepen opdat hij leiding zou geven aan hun plan en het zou steunen. De abt en zijn convent hebben een aandeel van een derde in de buitendijkse landen die aan de buren van 't Zandt toekomen, waardoor zij ook voor een derde deelgenoot zijn in het daarmee verbonden werk en de eigendom ervan. Toen hij was gekomen is door hem en de *athamannen* eensgezind de navolgende regeling ontworpen die ook door allen zonder mankeren in acht genomen moet worden.

Het Latijnse woord *cives* wordt doorgaans vertaald met 'burgers'. Het lijkt me goed om ons 'burger' te reserveren voor een stadsbewoner. In dit geval gaat wordt *cives* kennelijk gebruikt als Latijnse vertaling van 'buren' (vrije plattelandsbewoners; Fries *bûrren* of *buorren*).
De *athemanni* zijn gezworenen. In een tekst uit het jaar 1301 wordt melding gemaakt van *judices, dicti athaman*, *de Aftersilfestenge* ('rechters, "athaman" genoemd, van de Acht Zijlvesten').[88] In dat geval treden de gezworenen van het zijlvest op als rechters. Ik heb de indruk dat deze gezworenen een soort 'dagelijks bestuur' van het zijlvest zijn.
In het onderhavige geval is het niet duidelijk wie de hier bedoelde 'athamannen' zijn. Zie ook het commentaar bij een akte van 19 juni 1303, waarin ik aanteken dat de in die tekst genoemde *jurati* een soort 'college van GS' van Fivelgo lijken te zijn en dat deze functionarissen in het Oudfries mogelijk als *athamannen* ('eedmannen') werden aangeduid.[89] Als dit juist is, is het 'dagelijks bestuur' van de landgemeente Fivelgo betrokken bij de indijking van een stuk Fivelboezem. Deze betrokkenheid zou er dan op wijzen dat met dit plan niet alleen de belangen van de buren van 't Zandt gediend waren, maar dat het gevolgen had voor de hele (of een groot deel van de) landgemeente Fivelgo.

[3] Primo igitur sex de melioribus jurare fecerunt, ut praeessent laboribus et expensis et litigia de novalibus orta sedarent et negotia incumbentia promoverent, eis adjungentes duos de conversis claustri praedicti.

Eerst hebben zij zes van de belangrijkste ingezetenen laten zweren dat ze leiding zouden geven aan het werk, de uitgaven zouden doen, de geschillen over het nieuwe land zouden beslechten en alle nodige onderhandelingen zouden voeren. Aan deze gezworenen voegden ze twee lekebroeders van het genoemde klooster toe.

De zes personen worden verderop (onder 9) *judices* ('rechters') genoemd. Vermoedelijk representeren deze zes mannen de drie *tiuchgae* waarvan in het volgende artikel sprake is.

[4] Post haec tres tiuchgas fidejussores ad invicem dare statuerunt, ut communiter laborarent et nullus impediret, et si qua tiuchga occasionem faceret impedimenti, aliis daret viginti marcas sterlingorum insuper et suum laborem facerent et complerent.

---

[88] OGD 210.
[89] OGD 218. Zie *Zwerven door Fivelgo* 3.

Daarna hebben ze bepaald dat de drie *tiuchgae* elkaar borgen stellen, dat ze zullen samenwerken en dat niemand het werk zal hinderen. En als er een *tiuchga* hinder veroorzaakt, zal deze niet alleen haar eigen werk doen en afmaken, maar de andere *tiuchgae* ook 20 mark sterling geven.

Een *tiuchga* lijkt in oorsprong een collectief te zijn van personen die een deel van de nieuwe gronden inpoldert.[90] Hier worden met de tiuchga's waarschijnlijk de eigenaren bedoeld van stukken land die in een ver verleden door gemeenschappelijke arbeid zijn bedijkt.

[5] Alberta vero tiuchga hos posuit fidejussores: Aldulphum Ombteta et Aylwardum Lijndamona. Tadencka tiuchga hos cautores dedit: Rembeconem parvum et Tyadonem magnum. Juldlenga tiuchga Thidricum Thyadringa et Aylwardum Esamona.

De Alberta *tiuchga* heeft deze borgen gesteld: Aldulphus Ompteda en Aywardus Lydamona.[91] De Tadencka *tiuchga* stelde deze borgen: kleine Rembeco en grote Tyado. De Juldlenga *tiuchga* stelde Thidricus Thyadringa en Aywardus Esamona als borg.

De geslachtsnaam Ompteda (Omta) komt ook voor in 'Omptada Tjada'.[92]
De 'Tadencka tiuchga' zal wel dezelfde zijn als de 'Tadekama tyucchen' die in een akte van 1476 wordt genoemd.[93]
De familienaam Juldlenga komt ook voor in de kroniek van Wittewierum: in 1257 brak de dijk van Thitard Juldelenga door en kon niet weer hersteld worden.[94]
Er zijn in het kerspel 't Zandt drie *tiuchgae* die bij het inpolderingsproject zijn betrokken: *Alberta tiuchga*, *Tadencka tiuchga* en *Juldlenga tiuchga*. Waarschijnlijk ging het zo, dat tiuchga a twee borgen zette die betrokken waren bij de tiuchga's b en c, tiuchga b twee borgen aanwees die behoorden bij de tiuchga's a en c en tiuchga c twee borgen zette die belang hadden in de tiuchga's a en b. Zo lijkt het ook bij andere gelegenheden te gaan wanneer een partij waarborgen zet die garant zullen staan voor het nakomen van haar beloften.

[6] Sic et ordinatum est, quod fidejussores darent, qui non essent de parochia et partem haberent in novalibus, quod similes essent in laboribus et expensis.

En het is zo geregeld dat de degenen die niet onder de parochie van 't Zandt vallen maar wel een aandeel hebben in het nieuwe land, op gelijke wijze zullen meewerken en meebetalen.

Deze bepaling kan op twee manieren worden verstaan. Het is mogelijk dat niet-Zandtsters een aandeel hebben in het buitendijkse land dat aan 't Zandt toekomt, maar ook dat de beoogde inpoldering stukken land betreft die buiten de parochie 't Zandt liggen. De hierna volgende bepaling lijkt te suggereren dat de tweede mogelijkheid het meest waarschijnlijk is.

---

90 Hofmann (1972-1973).
91 In het origineel zou *Lyudamona* hebben gestaan. Zie Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen,* 290 noot 2.
92 De spelling varieert al naar gelang het afschrift waarin de betreffende tekst is overgeleverd.
93 GrA 619-836[dd] reg.nr. 172, aangehaald door De Vries (1946) 313.
94 Jansen en Janse (1991) 392-392. Zie ook *Zwerven door Fivelgo* 6, 4-5.

[7] Et sic Tyado magnus fidejussit pro Menardo de Uthusum, Rembeco Sirickesmona pro monachis de Feldwirth, Emo Uddamona pro Popecone Syerda, Eltatus Winamona pro Folkerriamon.[95]

En zo heeft grote Tyado zich borg gesteld voor Menardus van Uithuizen, Rembeco Sirickesmona voor de monniken van Feldwerd, Emo Uddamona voor Popeco Syerda en Eltatus Winamona voor Folkerriamon.

De betrokkenheid van Menardus van Uithuizen doet vermoeden dat deze man belang had bij de inpoldering van de kwelder ten noorden van de Fivelbedding. Volgens de kloostergoederenkaart van Siemens had Feldwerd of Oldenklooster bij den Dam geen land in de westelijke Zandtster uiterdijk. De vermelding van de monniken van Feldwerd lijkt dus te maken te hebben met het aan de Dijkumerweg gelegen en onder het kerspel Garsthuizen vallende Garsthuizervoorwerk en het aandeel dat dit voorwerk had in het tussen de Dijkumerweg en de Fivel gelegen buitendijkse land, dat eveneens onder het kerspel Garsthuizen viel.

[8] Aldulphus Juldlenga cavit pro conventu de Werum, quod esset tertia manus ad laborandum et ad expensas solvendas. Eppo Fossamonna ex parte civium fidejussit conventui, quod eum non vexarent minus juste.

Aldulphus Juldlenga heeft zich garant gesteld voor het convent van Wittewierum, dat het een derde deel van het werk en de kosten op zich zal nemen. Eppo Fossamonna is namens de buren [van 't Zandt] borg geworden ten behoeve van het convent, dat zij het klooster niet in strijd met het recht zullen benadelen.

[9] Item quia effrenis[96] populi grassante nequitia et malorum hominum exuberante malitia ordo juris et justitiae confunditur et annichilatur, ideo saluberrimum fore consilium decreverunt, ut pena et emenda malefacientibus aucmentaretur, et consultum est ut, si aliquis instinctu dyabolico illic homicidium perpetraverit in aliquem de athamannis vel praedictis sex judicibus, sexaginta marcas sterlingorum pro homicidio reddere judicatur; athemanni et judices pro breckma sex marcas sterlingorum recipiant et membrum emendetur secundum vitam.

Aangezien de orde van het recht en de justitie door de welig tierende slechtheid van het teugelloze volk en de overstelpende boosheid van slechte mensen in de war wordt geschopt en vernietigd, daarom hebben zij het heilzaam en raadzaam gevonden, dat de straf en boete voor de boosdoeners wordt verhoogd. En besloten is dat, als iemand door duivelse inblazing hier een moord pleegt op een van de *athamannen* of een van de genoemde zes rechters, hij veroordeeld zal worden tot het betalen van 60 mark sterling per moord; de *athamannen* en rechters zullen als breuke[97] 6 mark sterling ontvangen en een lidmaat moet vergoed worden naar het leven.

---

[95] In het origineel zou *Folkeriamonna* hebben gestaan. Zie Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen,* 290 noot 3.

[96] Zou er in het origineel niet *effreni* (gen. sing. masc.) gestaan hebben?

[97] De breuke is het bedrag dat de misdadiger aan de rechters moet betalen vanwege het 'verbreken' van de rechtsorde.

Met de 'zes genoemde rechters' moeten de zes personen bedoeld zijn die men heeft laten zweren dat ze de regie zullen voeren over de werkzaamheden, de dijkrechters dus (zie artikel 3).

[10] Quodsi aliter aliquis occisus fuerit, xl marcas sterlingorum solvetur et judicibus quatuor marce dentur pro breckma; quodsi aliquis in sex membris mutilatus fuerit, una marca dabitur pro breckma; quodsi minor pugna commissa fuerit, duplex dabitur emenda et tres solidos pro breckma.

Maar als op een andere manier iemand gedood wordt, moet 40 mark sterling betaald worden en aan de rechters een breuke van 4 mark; maar als er een kleinere vechtpartij is geweest, zal de schadevergoeding dubbel zijn en moet een breuke van 3 schellingen worden betaald.

'Op een andere manier iemand' lijkt mij een omslachtig equivalent als 'iemand anders'. Bedoeld is blijkbaar een moord gepleegd op iemand anders dan de athamannen of zes rechters.
Bij vechtpartijen die in verband met het inpolderingswerk voorvallen, worden de in de gewone Friese boeteregisters genoemde bedragen verdubbeld.[98]

[11] Servus conductus ad laborem, si aliquem occiderit vel leserit, teneatur et si satisfacere non valet, luet in vita, quid manibus perpetravit.

Als een dienaar die naar het werk is gebracht iemand doodt of verwondt, moet hij worden vastgenomen en als hij geen genoegdoening kan geven, moet hij met den lijve betalen wat hij met zijn handen heeft gedaan.

Het woord *servus* had in de middeleeuwen een meer algemene betekenis dan 'slaaf'. Het werd dus niet alleen gebruikt ter aanduiding van een onvrije of lijfeigene.

[12] Haec singula praemissa servanda sunt in labore, in cetu, in potu caussa laboris vel aggeris.

Voorgenoemde punten moeten in acht genomen worden in het werk, in de vergadering, in het gelag dat verband houdt met het werk of de dijk.

Het lijkt erop dat de kopiïst aan wie we de overlevering van deze tekst danken, zich bij het overschrijven van deze zin heeft vergist. De betekenis is echter duidelijk: bij alle activiteiten en bijeenkomsten die in verband staan met het dijkwerk zijn de voorgaande bepalingen van kracht.

[13] Item ubi majus oritur periculum, multo fortius est cavendum.
Ideo ordinatum est ut, si quis tam coetus vel operis in adventu vel recessu spoliatus fuerit vel captus intra terminos sive extra terminos Fiwelgonie, athemanni et judices communiter emendabunt.

[98] Zie voor een uitgave en vertaling van het algemene boeteregister: Vries (2007) 128-147.

Daar waar zich groter gevaar voordoet, moeten de voorzorgsmaatregelen krachtiger zijn. Daarom is bepaald dat, als iemand in verband met een vergadering of het werk, in de aankomst of tijdens het naar huis gaan wordt beroofd of gevangen genomen binnen of buiten de grenzen van Fivelgo, de *athamannen* en rechters gemeenschappelijk zullen zorgen voor genoegdoening.

Het werkwoord *emendare* betekent 'weer goed maken', hetgeen in dit verband dubbelzinnig is. Het kan immers ook gezegd worden van de booswicht die zijn misdaad weer goed moet maken. Hier is blijkbaar bedoeld dat de *athemannen* en rechters de taak hebben om ervoor te zorgen dat de aangerichte schade wordt hersteld, of de misdaad gestraft. Het woord wordt in deze betekenis ook gebruikt in de – eveneens uit 1317 daterende – akte waarbij bepalingen worden vastgesteld voor het zijlvest van de Drie Delfzijlen.[99]

[14] Omnia, quae fiunt in praesentia duorum judicum, negari non possunt.

Alles wat gebeurt in aanwezigheid van twee rechters, kan niet worden ontkend.

[15] Si aliqua facta fuerint in adventu vel recessu cetus vel operis, quae de majoribus sint lesionibus, quae negari possint, tunc ille cui imponitur, si negaverit, suam innocentiam defendet secundum verbum athemannorum et jus terrae Fiwelgoniae.

Als zich in de aankomst of bij het naar huis gaan van een bijeenkomst of van het werk, feitelijkheden voordoen waarbij kwetsuren van groter formaat ontstaan, en als die feiten ontkend kunnen worden, dan zal degene die als schuldige wordt aangewezen, indien hij ontkent, zijn onschuld verdedigen naar het zeggen van de *athemannen* en het recht van het land Fivelgo.

[16] Praeterea est adjectum, quod athemanni discuterent, si quid mali fieret inter nautas et mercatores ad aquaeductum Sondensium advenientes et nostrae terrae cohabitatores.

Bovendien is toegevoegd dat de *athemannen* als rechters zullen optreden wanneer er iets slechts gebeurt tussen schippers en kooplieden die bij de zijl van de Zandtsters aankomen enerzijds en de inwoners van ons land anderzijds.

De vermelding van schippers en kooplieden duidt erop dat de Fivelboezem ten oosten van de Oosterniezijl open is, dat er scheepvaart plaatsvindt en dat verwacht wordt dat er schepen bij de zijl zullen aanleggen. Ofschoon de Oosterniezijl gebouwd wordt in de stroom die de grens vormt tussen Hunsingo en Fivelgo en door deze zijl water uit zowel Hunsingo als Fivelgo wordt geloosd, wordt hij hier aangeduid als de 'zijl van de Zandtsters'. Ook uit de artikelen 2-7 bleek al dat de inpoldering een initiatief was van de Zandtsters en dat de niet-Zandtsters alleen meededen.

Onder gewone omstandigheden waren de justitiabelen ingezetenen van de eigen rechtskring. In een haven kon het tot confrontaties komen tussen personen die tot

[99] OGD 255.

verschillende rechtskringen behoorden. Dat moet de reden zijn waarom niet de gewone rechter, maar het college van *athemannen* van het landschap Fivelgo in geschillen tussen 'eigen mensen' en vreemdelingen wordt aangewezen als de instantie die recht zal doen.

[17] Ceterum ordinatum est, ut omnia quae praesens scriptum non continet et in litera patent, huic literae annexa, quid firma et inconvulsa perseverent.

Verder is bepaald dat alles wat niet in deze brief staat en wel in de brief, die hieraan vastgemaakt is, van kracht en onaangetast zullen blijven.

Uit deze bepaling blijkt dat deze tekst moet worden gezien als een aanvulling op een eerdere. Die tekst is verloren gegaan. Wellicht heeft in die oudere akte meer informatie gestaan over de dijk en de zijl die zouden worden gelegd.

Met het woord *quid* weet ik geen raad. Het lijkt in deze bepaling overbodig en de aanwezigheid ervan kan op een afschrijffout berusten. Het is me niet duidelijk wat er in de originele tekst op deze plaats kan hebben gestaan.

[18] Acta sunt haec in parochia Sonde anno Domini millesimo trecentesimo decimo septimo in die beati Jacobi Apostoli et confirmata in Appengadampme per consules in communi cetu, videlicet per Epponem de Weywerth, qui tunc fuit edictor consulum, et per Gayconem Rodberna, per Homeconem de Tukawerth et Epponem Boutata, per Hayconem de Enim et Dodeconem de Aldersum, per Aylwardum Snelgera et Styonem Aylwarda, per Ebbonem Menalda et Tyonem Liudmera et per alios consules discretos robur etiam adhibentes firmitatis.

Dit is gebeurd in de parochie 't Zandt in het jaar des Heren 1317 op de dag van de heilige apostel Jacobus [25 juli], en bevestigd in Appingedam door de redgers in een gemeenschappelijke vergadering, te weten door Eppo van Weiwerd, die toen taalman van de redgers was, en door Gayco Rodberna, door Homeco van Tuikwerd en Eppo Boutata, door Hayco van Eenum en Dodeco van Oldersum, door Aylwardus Snelgera en Styo Aylwarda, door Ebbo Menalda en Tyo Liudmera en door andere wijze redgers die dit ook bekrachtigden.

De *edictor consulum* lijkt de taalman ('woordvoerder') van de redgers te zijn, die ook als voorzitter van het college optrad. In een andere tekst uit 1317 blijkt het woord *edictor* te worden gebruikt in de betekenis van 'schepper'.[100] 'Schepper' is de functiebenaming van de man die als woordvoerder en voorzitter van de dijkrechters in een schepperij (onderdeel van een zijlvestenij of waterschap) optreedt.

Aylwardus Snelgera en Tyo Liudmera komen in de andere tekst uit 1317 voor als *judices Trium Aqueductuum* ('rechters van de Drie Delfzijlen').

Bij de in deze akte vastgelegde afspraken en de vastlegging ervan zijn, blijkens het slotprotocol, personen uit heel Fivelgo betrokken. Dat maakt het waarschijnlijk dat de meermalen genoemde *athamannen* inderdaad de gezworenen zijn die als dagelijks bestuur van het landschap Fivelgo optraden.

[100] OGD 255.

Onder de tekst noteert Driessen nog het volgende:

(Onder stond,)

Gecollationeert teegens seeker Francyns instrument daarinne op eenige plaatzen eenige verrotting hebbende, beneden eenige incisuren, daar aan ofte segelen gehangen ofte dat het schyne daartho gedestineert geweest tho syn; en daar mede, voor soo veele hetselve leesbaar, accordeerend bevonden.

Quod attestor

L. HENRICI, q.d.

Coll. accord.

W. LAMAN, Secret.

Uit het Protocol der Fundatiebrieven van het Zijlvest der Drie Delfzijlen, vergeleken met een oud HS.

Het heeft er alle schijn van dat de in deze tekst bedoelde onderneming de inpoldering beoogde van een groot stuk van de voormalige Fivelboezem en dat daartoe (de) Zijldijk en de Oosterniezijl zijn gelegd. Deze worden in de tekst echter niet genoemd. De tekst maakt verder duidelijk dat het initiatief is uitgegaan van de inwoners van 't Zandt. De Garsthuizers en Uithuizers wier kwelders ook ingepolderd werden, hebben alleen meegedaan en meebetaald.

Bijlage 2

Akte van 25 mei 1444

GrA 708-59 reg.nr. 22; Register Feith 1444.18

Het voor de onderstaande tekst gebruikte afschrift staat op fol. 98-100 van GrA 708-59: Register van 'fundatiebrieven', akten betreffende het zijlvest der Drie Delfzijlen uit de periode 1285-1751, met inhoudsopgave.
Dit register is een afschrift van een register dat bij de Hoge Justitiekamer is ingeleverd.

Regest 22: Peter, abt van Wittewierum, Duirt, abt van den Buir, Gelmer Canter, zijlrechter te Scharmerzijll en enige anderen bepalen dat de Santzaters, geheten Ompteda Tjada, die door Omptedazijll uitwaterden, voortaan mogen uitwateren door de Delffzijlen en deel zullen uitmaken van de Dorpzijle.

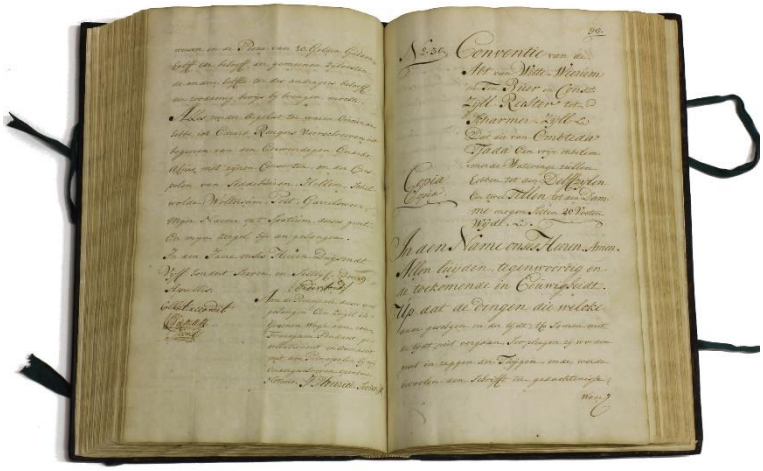

No. 30 Conventie van de abt van Wittewierum en Ten Buer en consr., zijllrechter tot Scharmerzijll etc. dat die van Ombteda Tjada een vrije onbelemmerde wateringe zullen hebben tot den Delffzijlen en twee tillen tot den Damme mogen setten, 20 voeten wijdt etc.

Copia copiae.

In den name onses heeren, amen.

Allen luijden, tegenwoordig ende toekomende in eeuwigheidt, up dat de dingen die welcke daar geschijen in der tijdt, tho samen mit de tijdt niet vergaan, soo pleegen zij worden geset in zeggen der tuijgen ende werde bevoolen den schrifft ter

gedachtenisse.[101] Waaromme ende tot vermijden confuis der vergeetenisse, zoo bekennen wij heer Peter, abbet tho Wittewierum, heer Duirt, abt toe den Buir, Gelmer Canter, zijllrechter toe Scharmerzijll, van de 2 hammericken voorschreeven,[102] Evert Entens, Ese Twinga, Jadeko tho Sijncum,[103] van Edo Doeckema vulmagtig, die van Dam sater die van Slochter rechters thoe den Delffzijlen,[104] bekennen ende willen dat dese articulen ende puncten hijr nhae beschreeven ewichlijck standvastig blijven sullen.

Dat wij angenomen hebben ende nog anneemen de Santzaters, geheeten Ompteda Tjada, die toe Omptedazijll plagh tho wateren, ende gewatert hebben, tho eeuwigen dagen voortaan eenen vrijen onbekummerde wateringe sullen hebben tho den Delffzijlen ende door de zijle voorschreven in voorwaerde hier beschreven.

In den eersten dat die van Ompteda Tjada zullen toe den Dorpzijle horen ende ons gelijk weesen met arbeijden tho den zijlen mit schott, mit schulde gras gras broeder, penninck penninks broeder niet hooger toe belasten noch vorder den enen den anderen die toe Dorpzijl hooren.

Item soo zoelen die van Ompteda Tjada voorschr. setten twee tillen bij den Damme, twintig voeten wijdt, die toe eeuwigen dagen tho holden en de graffte wederom schoen to maken ende op tho suijvere, waart van nooden is, en luttick-hele daar thoe graaven, daar het ooirbaarlijk is, daarna niet vorder van de graffte Ompteda Tjada voorschreeven toe belasten dan enen anderen in de zijlvesten als voor een deel. Want zijn voorwordens dat die van Ompteda Tjada voorschreeven sullen hoeren panden alzoo maeken ende holden, dat daar geen vremd water toe den zijll voorschreeven en volge, dat daar niet toe geoorlooft en is, ende pendingen moegen die zijlvesten schouwen wanneer zij willen. Vinden zij daar enige water over die pendinge loopen, soo moegen zij hoer broeke neemen die daar op geset is, als van een voet overloopes een Groninger schillink, van een voedt die een halve mark des eersten daeges, ende wol des anderen daeges twee, unde des darden daeges drie, ende deese voorschreeven voerwoorden zijn gescheet in teegenwoordigheid voeler goeder luiden.

In eerste Derk Schaffer en Luedeke Rolteman, Edsko Hillema, te Dorpme, Remmert Froma, Waelke Ketteker, Albert Scroeder, Popke in Garetkens ten Damme, Buute Popkens, Evert Ubbens, Lubbe Heijnens, Eppo Waelkens, vulmachten van den zijlvesten tho Slochteren.

In oorkunde der waarheidt zoo hebben wij heer Remko op den Sande, Fredericus Gaijckema, hovelink op 't Sandt voorschreeven ons zeegel beneeden an deesen brieff gehanden, daar de borgemeesteren en raadt in Groningen, heer Peter, abt, heer Duirt voorschreven daar op sateren voorschreeven en heer Conraad toe Slochteren vanweegen der Slochteren voorschreeven haren zeegel an den principalen brieff hebben gehanden.

Ghegeeven in den jaere onses heeren dusent vierhondert ende veer en veertigh op sunte Urbanus dach, paus.

cc. W. Laman, secret.

---

[101] Deze frase lijkt een vertaling van de inleiding op twee uit 1317 daterende akten (OGD 254 en 255).

[102] In het voorafgaande worden hamrikken genoemd. Bedoeld zijn het Ooster- en Westerstadshamrik van Groningen. Uit vergelijking met andere versies van de tekst blijkt dat hier iets weggevallen is.

[103] Sjuxum of Siuxum (bij Loppersum; GPS 53.331742, 6.735375).

[104] De tekst is bedorven door kopieerfouten.